

*Dunai Andrea*  
*A Rosenberg bevetési törzs kapcsolata*  
*Magyarországgal 1944-ben\**  
*Terv, megvalósulás és következmény*

ELŐZMÉNYEK ÉS HÁTTÉR

Adolf Hitler 1940. január 29-án azzal bízta meg Alfred Rosenberg náci pártideológust, a Nemzeti Szocialista Párt (NSDAP) Külpolitikai Hivatalának (APA) vezetőjét és szellemi, világnézeti, oktatási és nevelési felelősét (DBFU), hogy vegye kezébe a párt elit-egyetemének megszervezését. A megbízott szabad kezet kapott az összetett feladat végrehajtásához.

A Magasiskolának (Hohe Schule) egyszerre kellett otthont adnia a kutatásnak és a képzésnek. E követelmények megvalósításához sokat ígérő forrásnak ígérkeztek a megszállt országok levéltáiraiban és könyvtáiraiban fellelhető írásos anyagok. Rosenberg kinevezése 1940 júniusában intézményesült: megalakult a birodalmi vezető nevét viselő bevetési törzs (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), amely a hierarchiában az NSDAP alszervezeteként működött.

Amikor Rosenberg stábjá 1940 nyarán a megszállt Franciaországban munkához látott, azonnal felhívta a pártvezetés figyelmét, hogy a könyvritkaságok mellett vannak ott értékes műkincsek is. A Führer szeptember 17-én kiadott parancsában gondoskodott Rosenbergék kompetenciájának kibővítéséről. Az ellátandó tevékenység a gazdátlan zsidó tulajdon és „Rosenberg számára értékesnek tűnő kulturális javak” elkobzására valamint elszállítására is kiterjedt. Az új feladat szükségessé tette a bevetési törzs újraszervezését. 1941-ben Frankfurt am Mainban megnyílt a Magasiskola kihelyezett tagozataként működő Zsidókérdést Kutató Intézet, amely a Rosenberg törzs írásos anyagának lett a központi átvevője. Könyvtárat is nyitottak, amelynek alapállományát a frankfurti Városi Könyvtár 4000 kötetes judaika gyűjteménye, illetőleg a nyugati megszállt országokban lefoglalt 350 000 kötet képezte.

Berlinben, a Margaretenstraße 17-ben felütötte székhelyet az összes többi részfeladatot koordináló központi iroda. Innen irányították a megszállt országokban létesített fiókirodákat, amelyek száma a háború kibontakozásával egyre nőtt. A gyakorlati munkához, pontosabban az elkobzáshoz zenei, képzőművészeti, őstörténeti,<sup>1</sup> könyvtár és egyházi szakcsoportok, ún. „különtörzsek” (Sonderstab) szolgáltatták a szaktudást a 29 éves Gerhard Utikal vezetése alatt, aki pályafutását megyei propaganda-főnökként kezdte, majd a Rosenberg által kezdeményezett „Ajándékkönyvek a hadseregnek” akciót vezette.<sup>2</sup> Az egyik ilyen szuvenír mellesleg Nyirő József *Kopjafák* című regényének német változata, amelyet frontkatonák számára licenckiadványként vásároltak meg a bécsi Zsolnay kiadótól.



Gerhard Utikal

\* A tanulmány a Memorial Foundation for Jewish Culture támogatásával készült

A megszállt országokba először a Wehrmacht csapatok léptek be, őket követték az SS, a rendőrség, az SD és a többi alakulatok társaságában Rosenberg emberei. Beindult a marakodás, hogy ki kutatja fel elsőként a nemzetiszocializmus ellenségének tevékenységét és csap rá produktumaira. Gyakran az érkezési sorrend döntötte el, hogy mely náci egység tulajdonába került véglegesen a megszerzett anyag. A konfliktusok a napi munka részét alkották.

Rosenberget 1941 júliusában kinevezték az Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériumának (RMfdbO) élére. A birodalmi vezetőből tehát egyszerre miniszter és könyv- valamint műkincsrabló lett: részt vállalt az elfoglalt területek közigazgatásának felállításában, a zsidókérdés „végleges megoldásában”, és kifosztotta a leigázott országokat. Szétágazó feladatait nehéz volt koordinálni, ám egy bizonyos tevékenységének összehangolásáról maga a Führer gondoskodott: 1942. március 1-én kelt rendelkezésének bevezetőjében kijelentette, hogy a „zsidók, szabadkőművesek és a nemzetiszocializmus velük szövetkező világnézeti ellenfelei a Birodalom ellen jelenleg folyó háború (sic!) főkolomposai. Ezeknek az erőknél a tervszerű kiiktatása hadifontosságú feladat. Ezért bíztam meg Alfred Rosenberg birodalmi vezetőt egyetértésben a Wehrmacht főparancsnokságának főnökével, hogy ezt a feladatot végrehajtsa. A megszállt országokban működő bevetési törzsnek joga van ahhoz, hogy átkutassa megfelelő anyagokért a könyvtárakat, levéltárakat, szabadkőműves páholyokat valamint minden egyéb világnézeti és kulturális intézményt, és a leleteket az NSDAP világnézeti feladatai és a Magasiskola későbbi tudományos munkája érdekében elkobozza. Ugyanezen rendelkezés alá esnek a kulturális javak, amelyek zsidók felügyelete alatt vagy azok tulajdonában vannak, amelyek gazdátlanok, vagy amelyek eredetét nem lehet tökéletesen megállapítani. (...) A német közigazgatás alá eső keleti területeken a szükséges intézkedéseket Rosenberg birodalmi vezető hozza, mint a Megszállt Keleti Területek Birodalmi minisztere.”<sup>3</sup>

Rosenbergnek bizonyítani kellett! Nem állt jó szervező hírében, és minisztériuma gyakran költözött egyik utcából a másiba, így munkafeltételei messze voltak az ideálistól. Mindazonáltal 1942 áprilisában minisztériumának központjában létrehozta a Keleti Kultúrjavak Megőrzésének és Nyilvántartásának Központi Hivatalát, és vezetőjének Utikalt nevezte ki, aki feladatát a bevetési törzs vezetői minőségében teljesítette. Az utóbbi ekkor a Bismarckstraßen működtött, a minisztérium központja pedig (1942 júniustól) az Unter den Lindenen, az egy évvel korábban lepecsételt Szovjet Követség székházában volt. A két házat légvonalban 8 km válasz-

totta el egymástól. Középponton, a Gertraudenstraße 4–7 alatt helyezkedett el a Keleti Könyvtár (Ostbücherei), benne kétmillió zsákmányolt kötettel.

Rosenbergnek és Utikalnak nap mint nap legalább egy tucat piros lámpa előtt kellett lefékeznie. A többletmunka az agyonformalizált struktúrában egyfelől tudományos, másfelől adminisztratív jellegű feladatok ellátását igényelte. A kihívásra Utikal reagált: felállított új szakcsoportokat, és felvett új munkatársakat. Az 1943-as „csúcsforgalom” idején Berlinben 350 munkatárs dolgozott a Rosenberg bevetési törzsben. Valamennyien speciális egyenruhát viseltek. Ebben az évben balti, ukrainai, jugoszláviai és görögországi „főkolomposok” vagyona került Rosenbergék látószögébe. Hogy valaha „magyar” következménye is lesz a jogosítvány kibővítésének – még nem sejtette senki.

1943 őszén a berlini Bismarckstraße-i épületet bombatalálat érte. A fővárosban belül a költözés reménytelennek tűnt. Ezért az itt felhalmozott levéltári és hivatali anyagot az 50 ezer lakosú felső-sziléziai Ratiborba, Katowicztól nyolcvan kilométerre evakuálták. Ezzel egyidejűleg a Keleti Könyvtár köteteit is átirányították a városkába, amely fő vasútvonalak csomópontján helyezkedett el. Ettől kezdve a keleti területekről érkező könyvszállítmányok is ide kerültek. Ratiborban építették ki a bevetési törzs IV. főosztályát Dr. Gerd Wunder könyvtáros és történész vezetésével. Rosenberg emberei legalább 20 különböző helyszínen laktak és dolgoztak, ebből egyedül a Keleti Könyvtár 7 különböző épületbe kvártélyozta be magát. Az egyik egy megrongált zsinagóga volt. A raktár az első időben a zsidó temető ravatalozójába került.<sup>4</sup>

„Háborús időkben a könyvek sorsa is veszélyes és hányattatott” – írta Sashegyi Oszkár 1943-ban az ukrainai könyvtárakról szóló tanulmányában.<sup>5</sup> A neves magyar cenzúratörténész meglepő elégedettséggel vetette papírra, hogy a megszállt Ukrajnában a könyvtárakban, különös tekintettel az 1919-ben alapított kijevei Központi Könyvtárban a németek vették át az irányítást, helyrehozva a szovjet elődök által okozott hiányosságokat. Az új és régi



Alfred Rosenberg

munkatársak a nemzetközi kölcsönzés megteremtésén ügyködtek – a birodalmi könyvtárakkal már korábban bejáródott a jó viszony. Az Országos Széchényi Könyvtár is profitált az átszervezésből: ajánlékba kapta Kijevből Gutenbergnek Magyarországon addig ismeretlen *Provinciale Romanum*jának 1941-ben készült facsimile kiadását. (A könyvritkaság 178.481-es számú raktári jelzeten ma is kölcsönözhető.)

Sashegyi a négy épületből álló kijevei könyvtárkomplexumot úgy ismerte, mint a tenyerét, pontosan leírta, melyik szögletben milyen anyag van. Cikkeből az is egyértelműen kiderül, hogy üdvözli a németek beavatkozását, és elégedett, hogy a Lavra kolostor könyvtárának anyaga is átkerült ide. Sashegyi nem említi, hogy a kolostor értékeinek összeomlásában Rosenberg megbízásából magyar tudósok is részt vettek. Fettich Nándornak és kollégáinak eszerint látniuk kellett, hogy a harangtorony első emeletén elhelyezett könyvritkaságok átkerültek a központi könyvtárba.

Térjünk vissza a ratibori bibliotékához. Ott 1944 márciusában úgyszintén alig láttak ki a munkából. Közel egy tucat munkatárs, közülük ketten kollaboráns szovjet polgárok, teljes erőbedobással katalogizálták a Rigából érkező új könyvszállítmányokat. A minszki Lenin könyvtárból elszállított mintegy egymillió kötetre nem maradt szabad kapacitás – ezek a város közelében levő szivargyárban találtak méltatlan átmeneti elhelyezésre. A dolgozókat szorította az idő, a Keleti Könyvtár „hivatalos” megnyitása előtt ki kellett dolgozni a könyvkölcsönzési szabályzatot, és a tizenegy pontból álló „címfelvétel” alapján perfektuálni a bibliográfiát. A transzkripció az 1899 óta érvényben lévő Porosz Instrukciók (PI) szabályzatai alapján történt. Ez utóbbi feladat azért lehetett igen munkaigényes, mert a könyvek többsége orosz nyelvű volt. 1943 decemberéig 119 894 könyvet katalogizáltak, a folyóirat osztályon 8300 sajtóterméket tartottak nyilván. Idővel egyre több, a Szovjetunióból származó munkatársat vettek alkalmazásba, akik közül néhányan maguk is tollat ragadtak. Szyteppa professzor például esszé formában próbálta elmagyarázni, hogy „Miért hagytuk el mi, szovjet szellemi munkások a Szovjetuniót, és miért harcolunk a bolsevizmus ellen.”<sup>6</sup>

## MAGYARORSZÁG A HOMLOKTÉRBEN

1944. március 24-én Dr. Herbert Will főtörzsbevetési főnök, a Ratiborban működő Rosenberg bevetési törzs megbízott vezetője értekezletet hívott össze a Magyarországon bekövetkezett változások

apropóján, majd szigorúan bizalmas levélben fordult a néhány héttel azelőtt háborús érdeméremmel kitüntetett Georg Anton nevű kollégájához Belgrádba. A bevetési törzs jugoszláviai központjában a délkelet-európai tevékenységeket koordinálták. 1943-ban itt szervezték a Szerbiában található magyar írásos anyag lefoglalását, s innen indultak a puhatolozások Magyarország felé.

A levélből kiderült, hogy Will közvetlen főnökével, Utikallal egyetértésben a belgrádi vezetőt bízta meg a Rosenberg csoport magyarországi működésének előkészítésével. Megkérte, vegye fel a kapcsolatot Veesenmayer követtel, s hivatkozzon Dr. Helmut Stellrechtre, a Hitlerjugend oktatási stábvezetőjére, aki a teljhatalmú követ jó ismerőse.<sup>7</sup> A levélfró kilátásba helyezte, hogy Dr. Granzin, a ratibori levéltár frissen kinevezett vezetője a rendelkezésre álló dokumentumok alapján hamarosan kidolgozza a magyarországi bevetés háttéranyagát. Egy ilyen kétoldalas alapdokumentumról tudunk, s az történetesen Belgrádból érkezett 1944 januárjában. Szerzője Dr. Helmut Kraft, jelzete Bel/76 jelzettel és címe: *A magyarországi zsidókérdésről szóló tanulmányok*.<sup>8</sup>

Dr. Will a magyarországi munkához proponálta sofőrként Otto Suppert, aki magyarul is tudott. Will maga is felajánlotta részvételét a helyszíni munkában. Will mellesleg már járt Magyarországon és nem is régen. 1943. november 6-án egy háromtagú küldöttség tagjaként érkezett Budapestre, közvetlenül Szófiából, ahol azt tanulmányozták, milyen ütemben halad a bolgár zsidók kifosztása. Budapesten egy magyar téma merülhetett fel, és az is a bevetési törzs belgrádi irodájához kapcsolódott. Rosenbergék Újvidéken éppen megkaparintották a szabadkai Alkotás/Stavaranje magyar szabadkőműves páholy könyveit, iratanyagát lefoglalták, és hozzáláttak a páholy 1920 és 1940 közötti történetének feldolgozásához. Ezenkívül elkezdtek a különböző zsidó „forrásokból” származó 3000 könyv leltározását, amely között 996 magyar nyelvű kötet volt.<sup>9</sup>

Noha a szerb-magyar határ 1944. március végén már zárva volt, Anton megszerezte a beutazási engedélyt, 26-án, vasárnap útnak indult, és a következő napon megjelent Veesenmayernél. Itt súlyos csalódás érte: „Standartenführer Dr. Kupfer már az előszobában utalt arra, hogy ennek a tárgyalásnak az időpontja nem megfelelő, mert a helyzet még mindig nagyon kritikus és tisztázatlan. (...) Tárgyalásom valóban igen negatív sikerrel járt. Én az elejétől kezdve kicsit szkeptikus voltam, de hogy kéresem ilyen világos formában legyen visszautasítva, arra nem számítottam. Dr. Veesenmayer követ az elején alig engedett szóhoz jutni, s körülbelül a következő szavakkal juttatta tudomásomra az álláspont-

ját: 'Mindenféle kutatási célokra most nincs idő. Nekem egy feladatom van: Magyarország gazdaságát és népakaratát abba az irányba kell terelnem, hogy megnyerjük a háborút. Minden más politikai, tudományos vagy kulturális tevékenységet egyelőre mellőzni kell.' (...) Csak miután velem szembeni első dühét kifejezésre juttatta, engedett szóhoz jutni. Megmondtam, hogy mi az aktuális napi kérdésekbe nem kívánunk beleszólni, hanem 1-2 emberrel a zsidóakciókból származó fontos anyagot kívánunk a lefoglalni a Führer rendelkezése értelmében. Válasza erre az volt, hogy a Biztonsági Szolgálat már lefoglalt anyagokat, és mi egy későbbi időpontban talán szemrevételezhetjük azokat. Ezután világosan tudtomra adta, hogy személyes érdekem lenne, ha a következő vonattal elhagynám Budapestet."<sup>10</sup> Veessenmayer a beszélgetés végén megígérte, hogy két-három hét múlva írásbeli megkeresésre, választ fog adni. Anton jelentését saját töprengésével zárta, kereste az okot a teljhatalmú követ merev elutasítására. Egészen pontosan az okokat. Az egyik szerinte mindenképpen az volt, hogy Veessenmayer a zsidók elleni akciók eredményét más egységekkel nem kívánta megosztani. Az SS és a Biztonsági Szolgálat amúgy is konkurenciaharcban állt egymással, amelyben az utóbbi bírt kedvezőbb a pozícióval.

Anton a nem túl reményteli tárgyalás után visszautazott Jugoszláviába, és hiába várta az újabb felkérést Magyarországgal kapcsolatban.

1944 márciusa eseménydús időszak volt a bevetési törzs életében. Utikal március 22-én tért vissza Koppenhágából, ahol mérleget készített a dániai munkálatok eredményéről. Jelentése csalódottságról árulkodott: Dániában egyre bonyolultabb a politikai helyzet, és a nép nem retteg megfelelő mértékben a bolsevizmustól. A németek sok pénzt pazaroltak propagandacélokra – ám eredménytelenül. A háromtagú Rosenberg csoport nemigen tud önállóan tevékenykedni az országban, saját irodahelyiséggel nem rendelkezik, a munkatársak a Palast hotelben laknak és dolgoznak. Az úti jelentés az egész skandináv térségben kilátástalannak és perspektívátalannak minősítette a törzs munkáját.<sup>11</sup> A kellemetlen hírekre Rosenberg legott bezáratta a koppenhágai képviselőtet. Utikal talán úgy gondolta, hogy a dániai sikertelenséget Magyarországgal fogja helyrehozni.

Rosenberg birodalmi vezető közvetlen irányítása alatt ugyanebben a hónapban kezdtek rákapcsolni az augusztusra Krakkóba tervezett nemzetközi zsidóellenes konferencia szervezésére. A több lépcsőből álló feladat Johann Gerhard Hagemeyer és Klaus Schickert íróasztalain landolt. Hagemeyer a bevetési törzs 1942-ben a zsidók és a szabadkőműve-

sek ellen irányuló lépések koordinálására létrehozott Államok Fölötti Hatóságok Főhivatalát (Überstaatliche Mächte) vezette, Schickert (1943-tól) a frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézetet igazgatója volt. Emellett mindketten tagjai voltak a Külügyminisztérium XIV. információs osztályának, amely a külföldi zsidóellenes akciókat irányította.

A Rosenberg bevetési törzsben Schickert igazi magyar specialistának számított: 1937-ben jelent meg *A zsidókérdés Magyarországon. Zsidó asszimiláció és antiiszemita mozgalom a 19. és 20. században* című könyvének első kiadása. A „hungarológus” rendszeresen publikált folyóiratokban a délkelet-európai országokban felmerült „zsidókérdésről”.

A munka első szakaszában Schickertnek a balkáni államokat kellett körbeutaznia, hogy megfelelő referenseket verbuváljon a Hagemeyer által a Frankfurt melletti Eppenhainban tartandó előkészítő – ma workshopnak neveznénk – Balkán-tanfolyamra. E fejtágítón a „zsidóság és bolsevizmus” kérdéskörét szándékozták körbejárni.

Ha a bevezető rendezvény nem is annyira, de maga a nemzetközi konferencia Rosenberg szívügye volt. Az előkészítésben részt vett a Külügyminisztérium is. Rosenbergnak évről évre vastagodott a sérelemkatalógusa az állami intézményekkel szemben, s így megint elhatalmasodott rajta a bizonyítási kényszer. Úgy érezte, az európai náci krakkói seregszemléje megérdemelt csúcspontja lesz karrierjének. Az esemény konkrét részletei május 3-án a berlini irodájában tartott munkamegbeszélésen kezdtek érlelődni.<sup>12</sup> A birodalmi vezető felvetette, hogy legcélszerűbb az lenne, ha a külföldi előadókat a Birodalom diplomáciai misszióin keresztül hívnák meg. A javaslat az eppenhaini összejövetelre is vonatkozott. Ez azt jelentette, hogy Dr. Schickertnek javaslatokat kellett tennie, Dr. Veessenmayernek pedig – majd ha eljön az ideje – a meghívást átnyújtani. Rosenberg tudta, hogy Schickertben feltétel nélkül megbízhat.

Beosztottja 1944. április 24. és 29. között járt hazánkban, ám érdekes módon a Külügyminisztérium zsidóellenes külföldi akciók csoportja megbízásából.<sup>13</sup> Feltételezhető, hogy a tervezett és az aktuálisan zajló zsidóellenes intézkedéseket kellett görcső alá vennie. Külügyi misszióját mindazonáltal könnyen össze tudta hangolni a bevetési törzsben kapott feladatával.

Schickert május 8-ra kapott időpontot Rosenbergnél, ahol át is nyújtotta neki a jelentését. Ebből kiderül, hogy a „dolgok Magyarországon nagyon kedvezően alakulnak”. Hazánkban referensek meg lehet nyerni Jaross Andor belügyminisztert, Endre László és Kolosváry-Borcsa Mihály államtitkárokat és Meocsér Endrét, a magyar–német kereskedelmi kamara elnökét. Bosnyák Zoltán sajnos nem beszél



rer 1942 márciusában kiadott rendelete hazánkra. Mint mondta, Magyarország „nem számít megszállt országnak, de ha a német fél ott mégis elkoboz könyveket, azt mindenképpen a bevetési törzsnek kellene végrehajtani.”<sup>17</sup>

## KÖNYVFOSZTOGATÁSOK

Rosenberg feltételes módja sokkal közelebb volt a hiú ábrándhoz, mint a tényleges valósághoz. A könyvekre mások is megéheztek. Ballensiefenen kívül a Birodalmi Biztonsági Főhivatal Biztonsági Szolgálatának megbízásából 1944 tavaszán többen is jártak Magyarországon. Dr. Wilfried Krallert SS-Hauptsturmführer, aki polgári foglalkozását tekintve történész, kartográfus volt, behatóan ismerte Magyarországot. Krallert szűkebb szakterülete a magyarországi németiség helyzetének, kultúrájának térképészeti ábrázolása, illetőleg a népmozgalmának statisztikai nyomon követése volt. Rendszeresen utazott Magyarországra, szoros kapcsolatban állt magyar térképészekkel, és az általa beszerzett speciális papírral és nyomdafestékekkel segítette azok munkáját.<sup>18</sup> Az osztrák születésű kartográfus a Délkelet-német Kutatótársaság (Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft – SODFG) munkatársaként részben Bécsben állomásozott, ahol többedmagával azon szorgoskodott, hogy a történelmi-földrajzi kutatások révén legitimálja a német kultúrpolitikai befolyást a térségben. A kifejtett tudományos munka ekképpen propagandisztikus színezetet öltött. A kutatócsoporton belül 1941-től Krallerttel az élén létrehozták a hírszolgálatként működő bécsi Publikációs Irodát (Publikationsstelle), amely egyik fő feladataként a megszállt országokban megkaparintott dokumentumok alapján etnográfiai térképeket, valamint írásbeli kiértékeléseket készített a politikai és katonai vezetés számára. Ha bármely diplomáciai tárgyaláson szóba került a népi németiség helyzete, vagy a Birodalom terjeszkedése folytán módosultak a határok, Krallert szaktudása azonnal kapóra jött. 1943-tól a Birodalmi Biztonsági Főhivatal visszahívta a specialistát Berlinbe, és megbízta a tudományos-módszertani kutatószolgálat és a német nemzetpolitikával foglalkozó részleg vezetésével, amely különálló osztályként működött. A Wilfried Krallert nevét viselő, VI G osztály (Dienststelle Dr. Wilfried Krallert) a Walter Schellenberg vezetése alatt álló VI-os számú „Külföldi Hivatalnak” (SD-Ausland) volt alárendelve. Ettől az évtől kezdve Krallert idejének egyharmadát a Birodalom fővárosában töltötte.

Krallert 1944 tavaszán eleinte berlini háttérből figyelte a magyarországi eseményeket. Március 19-én a német csapatok bevonultak Budapestre. Közöt-

tük volt a Birodalmi Biztonsági Főhivatal VI G osztályának bevetési törzse, feltehetően 9 személy, élükön Reinhold Krallerttel, Wilfried Krallert fivérével. Aznap délután német SS-katonák és Krallert emberei körbevették a Birodalom ellen fordult olasz királysági Badoglio-követséget. Krallerték behatoltak az épületbe, és a németek által legitimált fasiszta olasz követség részére lefoglaltak benne anyagokat. Mielőtt azonban a dokumentumokat átfuvarozták a Lisznyai utcából az Esterházy utcába, azokat alaposan áttanulmányozták. Ugyanígy először hozzájuk kerültek a követség tagjainak lakásain és az olasz iskolában lefoglalt dokumentumok, amelyek egy részét két dobozban kiküldték Berlinbe, Wilfried Krallert hivatalába. Az átvevő április 26-án kelt feljegyzése szerint ezek különböző levélpapírok, borítékok, pecsétek, útlevelek, egyenruhák, kintünetések, ruhadarabok voltak.<sup>19</sup>

Ez volt tehát feltehetően az első akció, amely során a Biztonsági Szolgálat (SD) Magyarországon írásos anyagot foglalt le. És erre célzott Veessenmayer a Rosenberg bevetési törzs képviselőjének, Antonnak, amikor az március végén Budapesten nála járt.

Wilfried Krallert, miután kézhez kapta az olasz dokumentumokat, ténylegesen működésbe lépett. 1944. április 22-én levelében arra kérte főnökét, Walter Schellenberget, hogy adjon számára utazási engedélyt Budapestre, május elejére. Kiküldetésének céljaként a zsidó könyvesboltok elleni akciót jelölte meg. Krallert egyik beosztottja egy nappal később asztalra tett egy feljegyzést a bevetés személyi állományával kapcsolatban. A szállásfoglalással Reinhold Krallertet bízta meg, május 4-től kezdődően legalább egy hétre. Eszerint Dr. Heinrich Fesl Sturmbannführert és Alfred Karasek Obersturmbannführert Reinhold Krallert állomáshelyén, azaz a IV. kerületi Apponyi tér 1. szám alatt működő Német Tudományos Intézet épületében kellett elszállásolni. Egy bizonyos Dr. Klastenegger magán-szállásra került, míg Dr. Lec és Hachmeister Obersturmbannführereknek, valamint Wilfried Krallertnek és feleségének, Gertrudnak a Carlton hotelben, az Apor Péter utcában kellett szobát foglalni. A házaspárnak a második, harmadik vagy negyedik emeleten, mert akkoriban telefonkészülék csak ezeken a szinteken képezte a szobaberendezés tárgyát.

A fentnevezett személyek szálláshelyeiken reggeliztek, míg az ebédet és vacsorát a német kisebbség konyhája biztosította számukra. Az itt dolgozó egykori Szekfű Gyula-növendék, a magyarul beszélő Dr. Irma Steinsch gondoskodott a további munkacsoport verbuválásáról az akcióban részt vevő összesen öt bevetési csoport részére. Természetesen ő maga is beállt a sorba. Rajta kívül kéretett 2-3 magyarul

tudó és megfelelő iskolai végzettséggel rendelkező munkatárs és 15 segédmunkási feladatokat ellátó kolléga, akik kétharmadának férfinak kellett lenni. Náluk alapfeltételül szabták a titoktartást, ügyességet, okosságot és azt, hogy ne legyenek túlságosan fiatalok. „A férfiak legyenek erősek, mivel sok könyvet kell majd cipelniük” – állt a megbízólevélben. A könyvakció lebonyolítása céljából Paul Zetsche bűnügyi titkárt is Magyarországra delegálták.<sup>20</sup> A budapesti helyszínről a fosztogatókhoz csatlakozott Helmut Triska, a német követség kultúrreferense, aki korábban a Külügyminisztérium Volkstum (német nemzetpolitika) referatúráját vezette.

Krallert és emberei budapesti zsidó könyvesboltokból és antikváriumokból könyveket kívántak elkobozni, mégpedig – vágyalmuk szerint – olyanokat, amelyek a Közel-Kelettel, Délkelet-Európával, a turáni népekkel foglalkoztak, vagy éppenséggel németellenes tartalmukkal hívták fel magukra a figyelmet. Ezeket saját osztálya, azaz a népi németiséget „kutató” VI G, illetőleg a IV és VII társosztályok számára tartotta fontosnak. Az utóbbiakban az ellenség kutatásán és legyőzésén „dolgoztak”, világnézeti kutatásnak és kiértékelésnek hódoltak, valamint itt szervezték a lopott könyvek és levéltári anyagok könyvtárakba szállítását.

Krallert az akciót Bakó László belügyi államtitkárral, Wilhelm Höttl-lel, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal és a Biztonsági Szolgálat képviselőjével és Hain Péter kormánytanácsossal személyesen egyeztetette valamelyik rövid, tavaszi budapesti tartózkodása során. Idézzünk Krallert április 22-én kelt feljegyzéséből: „Az általunk kidolgozott terv értelmében a magyar államrendőrség május 5-én egy csapással bezárhatja az összes zsidó könyvesboltot és antikváriumot azzal, hogy bennük államellenes anyagot keres. Ezután átadják számunkra ezeket az üzleteket, hogy átkutathassuk. Rövid időn belül az üzletek nagy részét azonban ismét ki kell nyitni, mert a zsidókérdés tervezett végleges megoldásának értelmében a budapesti zsidó üzletekhez még nem lehet nyúlni, és a könyvkereskedések tartós bezárása erős nyugtalansághoz és a Belügyminisztériumban vagy Horthynál való intervencióhoz vezetne.”<sup>21</sup> Krallert úgy tervezte, hogy ezen a május eleji pénteken szám szerint 150 könyvesboltot záratnak be, majd a fennakadás elkerülése végett a következő kedden ismét megnyitják ezeket a nagyközönség előtt. Abban az esetben, ha a kereskedésben nagyon „súlyos” államellenes könyveket találnak, a tulajdonost őrizetbe veszik. Távollétében – gondolták – lehetővé válik a teljes állomány összegyűjtése. Krallert felterjesztésében egy negatív példán indokolta küldetése létfontosságát: „Hasonló

feladatokat más országokban eddig Rosenberg alakulata látott el olyan sikeresen, hogy a könyvek többsége nem került el a kiértékelő csoportokhoz, hanem megközelíthetetlen helyeken felhasználás nélkül kallódott.”<sup>22</sup>

Nota bene a gúnyos hangvétel nem volt jellemző stilsztikai eleme a nácik által fogalmazott jelentéseknek. Krallert nyilvánvalóan kapzsiságból nyomta meg a tollát: még nagyobb érdemeket vindikált magának és még több könyvet munkaadójának. Az apparátuson belül tucatnyi intézményben folyt kutatás és kiértékelés, ezek közül a Biztonsági Főhivatal különböző helyszínein felhalmozott, 2-3 millió kötetet számláló könyvvállománya egyáltalán nem vallott szégyent a Rosenbergék által egybehordott írásos anyaggal szemben.

Ám Krallert tervezett akciójának a jelek szerint csak töredék része sikerült. Április 22-én még nem jutott el hozzá a hír, hogy előző nap a magyar fővárosban Kunder Antal kereskedelmi és közlekedési miniszter rendeletet hozott a zsidó kereskedők árukészleteinek és üzleti berendezéseinek zár alá vételéről. A leltárt a rendelet megjelenését követő egy héten belül a Kereskedők Országos Egyesületének (KOE) kellett benyújtani. Azt pedig még nem is tudhatta, hogy április 30-án a *Budapesti Közlöny*ben megjelenik Sztójay Döme aláírásával az a rendelet, amely betiltotta a zsidó szerzők műveinek megjelenését, és előírta a hazai és külföldi zsidó szerzők már megjelent műveinek beszolgáltatását és megsemmisítését. De váratlan körülmények is nehezíthették Krallert elképzelést. A május 5-ére virradó éjszaka folyamán angolszász bombatalálatok érték Budapestet, a légnyomás hatására a belvárosban több kirakat betört. Eszerint a németek nagy valószínűséggel egyfelől nem tudták 5-én megkezdeni az üzletek bezárását, másfelől a magyarok papírforma szerint már zárolták a készletet, amelyből méríteni akartak. Ez utóbbi körülmény a gyakorlatban mégsem lehetett akadály, elvégre Bakó és Hain még áprilisban hozzájárult a könyvek begyűjtéséhez, s a zsidó vagyon feletti osztozkodásra a későbbiekben is volt példa.

Stemmer Ödön antikvárius visszaemlékezésében ekképpen számol be arról az eseményről, amelyet 1944. május 10-ére datált: „(...) Ezalatt a másik, egy jóval alacsonyabb termetű, ellenszenves külsejű ember, figyelemre se méltatta a régiségeket, hanem az állványon lévő modern kiadványok között kotorászott. (...) Most már helyben voltam – tehát kizárólag az erotika érdekelt az „urat” az irodalom és művészet terén. (...) Amikor fél kilenc felé végre távozni készültek, számlát kértek a kiválasztott nagy mennyiségű anyagról.”

Május 12-én, mellesleg aznap, amikor megnyílt a Zsidókutató Intézet, egy magyar detektív jelent meg a sárga csillagot viselő antikváriusnál, és megkérdezte tőle, hogy a németek vittek-e el valamit a leltározott anyagból. Stemmer: „El bizony, mégpedig elég nagy csomagot. (...) Mondhattam volna nekik, hogy menjenek haza?! – kérdeztem. – Nem, igaz van – itt most ők dirigálnak.”

A félretett anyagot a németek június elején elszállították, és néhány hét múlva a számla összegét átutalták Stemmer kontójára. Az igazi megpróbáltatás azonban épp ebben az időszakban kezdődött. A Stemmer-könyvek elrablásának módja nyomokban hasonlít a Wilfried Krallert által kifundált tervre. „Soha azelőtt nem kerültem össze annyi detektívvel, mint akkor, három hét alatt! Június közepe felé ismét megjelent az egyik a lakásomon. Közölte, hogy a németek az üzletemben vannak, és oda kell kísérjen. (...) De nem, ezek másféle látogatók voltak. Beléptem a boltba, és olyan kép fogadott, mint ha az egész készlet költözködés előtt állna. A padlón hegymagasságban tornyosultak az állványról leszedett könyvek és folyóiratkötegek. Ezeket a magyar és német cenzorok 'kifogásolható szellemiségük' miatt lefoglalták. (...) Engem azonban igen érdekelt, hogy miből áll az a nagy halom könyv, mi az, amit könyveim közül kipécéztek. Nem tűrtek el sokáig maguk között, de addig, ameddig ott lehettem felfedeztem Heine első összkiadásának huszonkét kötetét, a *Huszadik Száza*d két sorozatát és a *Nyugat* teljes sorozatát.” (...) Amikor Stemmer elhagyta az üzletét, észrevette, hogy polcairól további „jó néhány értékes darab”<sup>23</sup> hiányzik.

Stemmer üzlete a mai József Attila utcában volt – nem lehetett az egyetlen hely, ahol németek jártak. Trócsányi Zoltán, a Nemzeti Múzeum főkönyvtárnoka, későbbiekben az elkobzott könyvekkel foglalkozó bizottság vezetője, ekképpen emlékezett vissza: „Hallomásom szerint huszonkét könyvkereskedést és antikváriumot fésült át a német bizottság: SS-ruhába öltözött tudósok, könyvtárosok, antikváriusok, s bár céljuk állítólag az volt, hogy a magyar szellemi életet a „zsidó szellemi termékektől” szabadítsák meg, vittek el olyan könyveket is, amelyeknek szerzői nem voltak zsidók.”<sup>24</sup> A köteteket az általuk bérelt raktárba, az I. kerület Naphegy utca 31.-be szállították. Itt zsidó munkaszolgálatosok segítették a szortírozást és csomagolást. Állítólag magánkönyvtárakból is kerültek ide zsákmányolt könyvek. Innen júliusban több teherautón könyvet indítottak útnak Németországba.

A német-magyar könyvügyi együttműködés ezután egy másik szakaszba érkezett. 1944. július 22-én a Vallás- és Közoktatási Minisztérium feljegyzésben

fordult a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsához „a lezárt könyvkereskedések és antikváriumok felülvizsgálatára kiküldendő bizottságok összeállítására vonatkozó VKM. rendelet” tárgyában.<sup>25</sup> Eszerint Kolosváry-Borcsa Mihály államtitkár, a sajtóügyek biztosa két bizottságot alakított a lezárt budapesti zsidó könyvüzletek és antikváriumok anyagának leltározására. Az egyik a Naphegy utcában állomásozó anyagot volt hivatott átvilágítani, a másiknak a még fel nem nyitott boltok készletét kellett lajstromba venni. Ezt a tevékenységet a kormánybiztoság Uri utcai székhelyéről koordinálták. A cél a következő volt: „Az elvégezendő munka alkalmat nyújt arra, hogy a kiküldendő könyvtáros tisztviselők megállapíthassák, vajjon a felülvizsgálandó könyvkereskedések és antikváriumok tartalmának-e olyan anyagot, amelyre saját intézetük igényt óhajt érvényesíteni.”<sup>26</sup> Ezt a mindenképpen kétes szemlélődést Trócsányi vezetése alatt az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai központ nyolc munkatársa végezte. Őket a Nemzeti Múzeum Tanácsa szemelte ki. Ezek a tisztségviselők rendes illetményükön felül napi 20 pengős külön tiszteletdíjban részesültek, és az ebédidőt leszámítva 8 órától 20 óráig rendelkezésre kellett állniuk.<sup>27</sup>

A Naphegy utcában a munka augusztus 2-án kezdődött. Itt Trócsányiék keze alatt serénykedtek Krallert emberei, akik ekkor már a Reinhold Krallert által vezetett kommandó új székhelyén, a szomszédos Lisznyai utca 13.-ban laktak. A németek által elhurcolt Naphegy utcai „lerakat” anyaga főleg modern könyvekből állt, új és használt szépirodalmi, tudományos, ismeretterjesztő művekből, de volt közöttük erotikus, okkultista, zenei és német nyelvű literatúra is. Trócsányi szerint a németek csak a munkálatok első heteiben követeltek nagy szigorúságot, „önérzetük az orosz előnyomulás arányában zsugorodott össze.”<sup>28</sup>

Trócsányi augusztusban Kolosváry-Borcának arról számolt be, hogy 50 ezer könyvet vettek leltárba. Ha ezt a számot elosztjuk az említett 22-vel, azaz a németek által kifosztott könyvkereskedések számával, és beleszámítjuk azt a néhány teherautónyi könyvet, amely már elkerült Magyarországról, kiderül, hogy egy-egy üzletből átlagban legalább 2000 példány tűnt el. A Naphegy utcai könyvek egy részére, nevezetesen 5220 darabra<sup>29</sup> a jelenlévő német parancsnokság tartott igényt. A többi a budapesti Sajtókormánybiztoság (1345 db) és a Zsidókérdést Kutató Intézet tulajdona lett. Mint Trócsányi írta, a zsákmányban sokkal több olyan könyv volt, mint amelyet a rendelet tilalom alá helyezett. Kolosváry-Borcsa már említett 1945. október 14-iki kihallgatása alkalmával torzított néhány adaton:



„Kb. április folyamán értesültem arról, hogy a Winckelmann csoporthoz tartozó bizottság a lezárt zsidó könyvkereskedések közül 22-t felnyitott és azokból nagymennyiségű könyvet egy Naphegy utcai házba elszállított. Amikor személyesen, a miniszterelnök és a kormány útján a jogtalan eljárás ellen sikerült tiltakoznunk, megállapítást nyert, hogy kb. 40-50 ezer könyvet vittek el a német elképzelés szerint kártékony művekből és azonkívül meg nem állapítható számban nagy anyagi értékeket jelentő munkákat. Ezt az akciót hosszas viták és jegyzékváltások után sikerült megállítani úgy, hogy végül is a német bizottság mintegy 40 ezer kötetet – ismeretlen tulajdonosoktól – beszolgáltatót a kormánybiztosság hivatali helyiségébe.”<sup>30</sup> Kolosváry tehát igyekezett jó színben feltüntetni magát, és konfabulált: 40 ezer kötetet mentett meg, csak azt nem említette, hogy ezekkel mi lett.

Trócsányi más számokat adatolt. Ő 1944. október 19-én írta meg első zárójelentését. Ebben leszögezte, hogy a könyvakcióban részt vevő német katonai bizottság elvégezte a megbízatását, miután (együtt a magyarokkal) pontosan 51 765 kötetet leltározott és válogatott szét. A németek időközben módosították igényüket és 7174 kötetet kértek ki. Ezek nagy része idegen nyelvű anyag volt. Ezzel kapcsolatban Trócsányi így fogalmazott: „Ennek az anyagnak az átadására vonatkozólag az m. kir. kormány állásfoglalása látszik szükségesnek.”<sup>31</sup>

A könyvek nagy része ekkor még a beázott és düledező falú Naphegy utcai helyiségben hevert ebek harmincadján. Addig, tehát októberig, mindössze 8427 darabot sikerült elszállítani, részben a Sajtóbiztosság épületébe, részben a Zsidókérdést Kutató Intézet termeibe. Trócsányi a megmaradt anyag elvitelét sürgette. Mindez már a Szálasi-kormány első napjaiban történt, a felterjesztés címzettjét, Kolosváry-Borcsát átmenetileg felfüggesztették hivatalából. Teherautókat végül Trócsányi emberei szereztek november elején. Ekkor fuvarozták el a köteteket a Széchényi Könyvtárba, az Országos Természettudományi Múzeum könyvtárába és Balás László könyvkereskedőnek, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesületének megbízottjának, aki a megelőző hónapokban melleleg részt vett a könyvrendező csoport munkájában.

Trócsányi november 6-án küldte meg végleges jelentését Kolosváry-Borcsa Mihálynak, aki ekkor ismét hivatalban volt. A „németek könyveinek sorsa” még ekkor is bizonytalannak tűnt: „A Német Katonai Parancsnokság által igényelt (...) 7137 db. könyvnek a hivatalos átadása – nézetem szerint – kormányhatósági közegek feladata. Az általuk igényelt könyvek értéke antikváriumi áron cca. 7000 pengő, darabonkénti eladása esetén 35–40.000 pengő.”

Trócsányi a felszabadulás után úgy értesült, hogy a németek a könyveket nem szállították el, azok a rossz tárolási feltételek következtében a helyszínen megsemmisültek.<sup>32</sup>

Német részről a könyvakció eredeti kitervelője, Wilfried Krallert 1944. szeptember 9-én kelt levelében vont mérleget a Birodalmi Biztonsági Hivatal III C 4, azaz a Sajtó-, Irodalmi és Rádióosztályának. „A budapesti zsidó könyvkereskedések átvizsgálása a különböző kormányváltások miatt jelentős zavarokat szenvedett, és ezt Bakó államtitkár kikapcsolása után végül teljesen be kellett fejezni. Ezért nem lehetséges, hogy a párhivatali ellenőrzőbizottságnak<sup>33</sup> példányokat bocsássunk rendelkezésére.”<sup>34</sup> Krallert szükségavü magyarázkodása arra enged következtetni, hogy az elszállítási engedélyt mindvégig Bakó államtitkártól várta, akit Horthy nyomására 1944 szeptemberében leváltottak. Homály feddi, hogy a későbbiekben miért nem került sor a „kormányhatósági közegek” állásfoglalására. Mindezek tudatában meglepőnek tűnik, hogy az optimista Krallert a III C 4 osztályt azzal biztatta, az „akciót alkalmasint megpróbálják újra beindítani Budapesten.” A németek által „kikért” több mint 5000 példány ekkor már egy helyen volt, csak „elmozdítani” nem tudták a Naphegy utcából. Krallert vagy nem akart részletekbe menni, vagy szántsándékkal nem kötötte a szomszédos osztály orrára a részleteket.

Krallerték budapesti „tagozata” mindazonáltal nem maradt tétlen. A feltehetően (az őszi hónapokban) 10 főből álló munkacsoport szorgosan dolgozott a *Határmenti és külföldi németek kézisótárának* végszerkesztésén. Szeptember közepén felmerült, hogy Dr. Leiva Petersen bölcsész és kiadói embert erősítésként hazánkba küldjék. Krallertéknek a terv szerint 1945 januárjáig kellett Magyarországon maradnia, majd innen bevetésük új helyszínére, Horvátországba távoznia. Megint csak vágyálmokkal motiválták magukat: november végén egész Jugoszlávia s benne Horvátország is felszabadult. Krallerték legkésőbb 1944 decemberében elmene-kültek Budapestről.

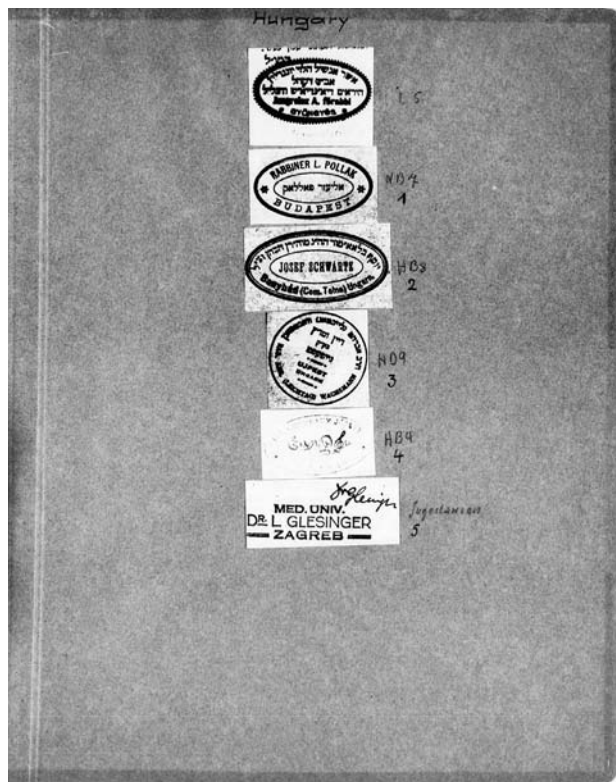
Tudomásunk van róla, hogy Wilfried Krallert nyakába Berlinben új problémák zúdultak. Heinrich Himmler SS Birodalmi Vezető 1945. január 17-én hozott parancsa értelmében át kellett világítani a Biztonsági Szolgálat és Biztonsági Rendőrség szolgálatai helyeit, hogy foglalkoztatnak-e ezekben egymással rokonságban álló munkatársakat. Wilfried Krallert 1945. március 15-én kelt kétoldalas levélében taglalta főnökének, Schellenbergnek felesége, Gertrud és fivére, Reinhold érdemeit és foglalkoztatásuk feltétlen szükségességét. Az utóbbi magyarországi munkája során történtek ugyan kisik-

lások „heves vérmérséklete” és „erőszakos viselkedése” következtében – ám ezeket sikerült időben tisztázni.<sup>35</sup> Azután Krallerték mondhatni csalásostul jól megúszták háború utáni számonkérést.

1974-ben Reinhold Krallertet egy bécsi bíróságon Friedmann Ignác judaika-, könyv- és műgyűjtő örökösének jóvátételi perében hallgatták ki. Ekkor úgy emlékezett vissza az 1944-es budapesti eseményekre, hogy a nagyszabású akciót a magyar hivatalok ellenállása miatt szűk keretek közé kellett szorítani: a németek csak zsidó könyvesboltokat zárathattak be, és magyar rendőrhivatalnokok jelenlétében csak zsidó vagy tiltott írásos anyagot foglalhattak le. A visszaemlékező 1944 március-áprilisára tette az eseményt. Rekapitulálta, hogy ezután a frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézet vezére (sic!) átnézte Budapesten az anyagot, lefoglalta a munkaadója számára értékes példányokat, majd egy bőröndben magával vitte.<sup>36</sup> Ez egy új fejlemény lenne, hiszen ez a „vezér” tudunkkal csak Klaus Schickert lehetett, aki áprilisban járt Budapesten, és akkor „hivatalosan” még nem lett volna mit pogygyászába tennie.

Kár, hogy a bírák nem voltak kíváncsibbak! A 29. békeévben lett volna valószínűleg az utolsó lehetőség, hogy fény derüljön a nagy kérdésre: részesedtek-e Rosenbergék, még ha szolidan is, magyar könyvekből, vagy sem. Reinhold Krallert 1997-ben új, s megint összefüggéstelen részlettel rukkolt elő. Ekkor Michael Fahlbusch történésznek azt nyilatkozta, hogy az általuk elszállított budapesti könyvek Prágába kerültek, és onnan vissza Magyarországra.<sup>37</sup> Egyéb mozzanatot nem közölt.

Az amerikai hadsereg által a nyugati megszállási övezetekben rekvirált könyvek 1945 júliusában Offenbachban, az IG Farben ötemeletes központjában felállított gyűjtőállomásra (Collecting Point) kerültek, és a következő hónapok folyamán további szállítmányokkal egészültek ki. Közöttük néhány tízezer darab a Birodalmi Biztonsági Főhivatal Berlin, Eisenacher Str. 11–13. szám alatt található pincéjéből, valamint a Zsidókérdést Kutató Intézet könyvtárából származott. Tény, hogy az amerikaiak 1946 novemberéig összesen 2,5 millió kötetet restitultak a származási országokba. A kimutatáson Magyarország mellett a szerény 157 darabszám áll.<sup>38</sup> Magyarország felé 1947. május 31-én még egy szállítmány elindult, ezúttal három ládában. Ezekbe összesen 423 kötetet csomagoltak. A küldeményhez csatolt leltárnak csak a fele maradt fenn. Eszerint a könyvek tulajdonosai csak részben voltak zsidók, és csak töredékük élt a Trianon utáni Magyarország területén.<sup>39</sup>



Az Offenbachból hazaszállított könyvekben található pecsétek

De tudunk Prágából visszakerült könyvekről is. Igaz, ezek a budapesti Rabbiképző Intézet könyvtárából kerültek el, és ezekhez Krallert csoportjának úgymond nem volt köze.

Scheiber Sándor 1970-ben publikálta,<sup>40</sup> hogy Adolf Eichmann Magyarország megszállását követően megjelent a Rabbiképző bibliotékájában, magához vette a katalógust, és elrendelte a magyar zsidóságra vonatkozó könyvek összeválogatását és elszállítását. Scheiber szerint a tervezett végcél a frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézet Könyvtára lett volna, de a szállítmány félúton, Prágában megakadt. Felvetődik egy másik variáció is. Eichmann közvetlen munkaadója a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV. osztálya (Gestapo) volt. A szomszédos VII. (Könyvár) osztály ekkorra könyvvállományát négy, Prágához közeli kastélyba evakuálta.<sup>41</sup> Ezekbe, illetőleg Terezínbe kerültek a zsidósággal foglalkozó könyvek, azaz a „Zsidó Könyvtár”. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV. osztálya alá tartozó lágerben a foglyokból verbuvált ún. Talmudkommando katalogizálta az írásos anyagot. Elképzelhető, hogy Eichmann „magyar könyveit” a Rabbiképzőből ide vitték.

A felszabadítás után a négy kastélyból származó és a táborban lefoglalt mintegy 650 000 darabból álló könyvvállomány a Prágai Egyetemi Könyvtár

vezetőjének felügyelete alá került. A zsidó témájú kötetek a Prágai Zsidó Múzeumba és a Nemzeti Könyvtárba kerültek.

Scheiber információja szerint a háború után Otto Muneles egykori terezíni fogoly, a Talmudkommando tagja, majd a háború utáni prágai zsidó hitközség egyik vezetője mintegy száz kötetet visszajuttatott Magyarországra. Egy vonatkozó levéltári forrás elárulja, hogy a visszaszállítás egészen pontosan 1949 januárjában történt. Ekkor a Magyar Fővárm hivatal három láda héber nyelvű könyvet megőrzés céljából a Magyar Nemzeti Múzeumba szállított. A vallás- és közoktatási miniszter kérésére először az Országos Széchényi Könyvtárat kezdték meg, hogy igényt tart-e az anyagra. A nemleges válasz után könyvek visszakérültek eredeti származási helyükre, a Rökk Szilárd utcába.<sup>42</sup>

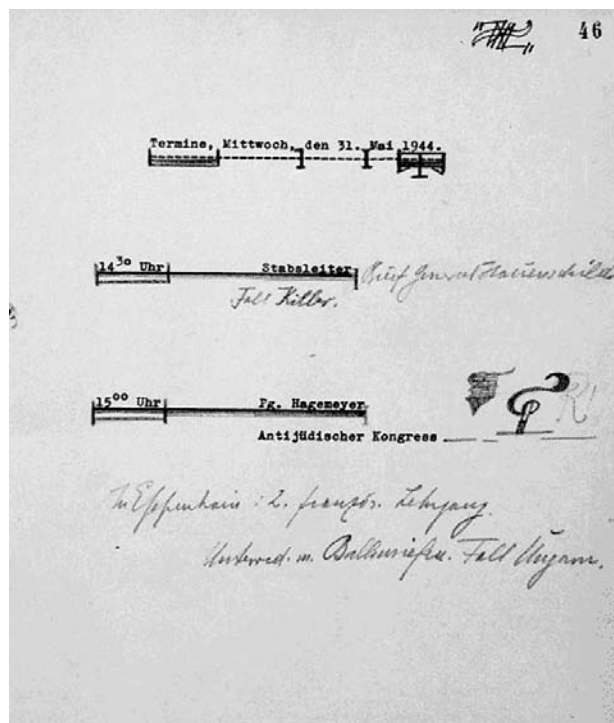
A következő fuvar 76 nagy kartondobozban elhelyezve több évtizedet várattott magára, és 1989 szeptemberében érkezett haza Volenszky Paula és Remete László főkönyvtárosok szervezésében és kíséretében. A 3000 magyarországi könyv addig a Prágai Zsidó Múzeum száraz pincéjében időzött. A restaurált példányoknak az 1991 decemberében történt „visszaszortírozásakor” vált világossá, hogy az Eichmann által lefoglalt szakirodalom a magyar zsidóság történetével, bibliával, keresztény vallással, nyelvtudománnyal és történelemtudománnyal foglalkozott. Remete szerint 1944-ben nem szakszerűen válogatták az anyagot, véletlenszerűen kerültek bele régi folyóiratok egyes számai és duplikátumok is. A legértékesebb példányok 15–16. századbeli kézirat- és ősnymtatvány-ritkaságok voltak.<sup>43</sup>

Akármilyen végcélt is szántak a könyveknek, Prágában a mai napig lappanganak magyar könyvek. Falk Wiesemann német könyvtáros 1994-ben Prágában járt, és felmérte a Nemzeti Könyvtár nem katalogizált hebraikai anyagát. Ezek között talált olyanokat, amelyek a budapesti Rabbiképző könyvtárából származtak.<sup>44</sup>

## A ROSENBERG-FÉLE BUDAPESTI BEVETÉS ELŐKÉSZÍTÉSE

Rosenberg határidőnaplójában május 31-i napon, 15 óra mellett a következő írógéppel feljegyzett beírás áll: Pg. (Parteigenosse) Hagemeyer, Antijüdischer Kongress, mellette három értelmezhetetlen rajz-emozion, s alatta kézírással: unterred. m. Ballensiefenel. Magyarországi ügye.<sup>45</sup> Nem tudjuk pontosan, mit takar a bejegyzés. Lehet, hogy Hagemeyer megjelent nála, ám nem készült jegyzőkönyv a beszél-

getésről. Ha Rosenberg tartotta magát a számára kijelölt feladathoz, felhívta Ballensiefent Budapesten. Ez azt jelenti, szorgalmazta törzsének magyarországi bevetését.



Rosenberg határidőnaplója

A tényleges kezdeményezést mindazonáltal Gerhard Utikal, a bevetési törzs berlini központjának főnöke ragadta magához másnap, csütörtökön, június 1-én. Kollégáját, Dr. Friedrich Zeisst bízta meg azzal, hogy a Führer 1942. március 1-én aláírt rendelkezésének tegyen eleget Magyarországon, s felszólította az összes szolgálati helyet, hogy támogassa és segítse a Zeiss-akciót.<sup>46</sup> Magyarul a megbízás azt jelentette, hogy Utikal hazánkat megszállt területnek minősítette, ahol a Führer rendelkezésére hagyatkozva hozzá lehet kezdeni a kultúrjavak fosztogatáshoz.

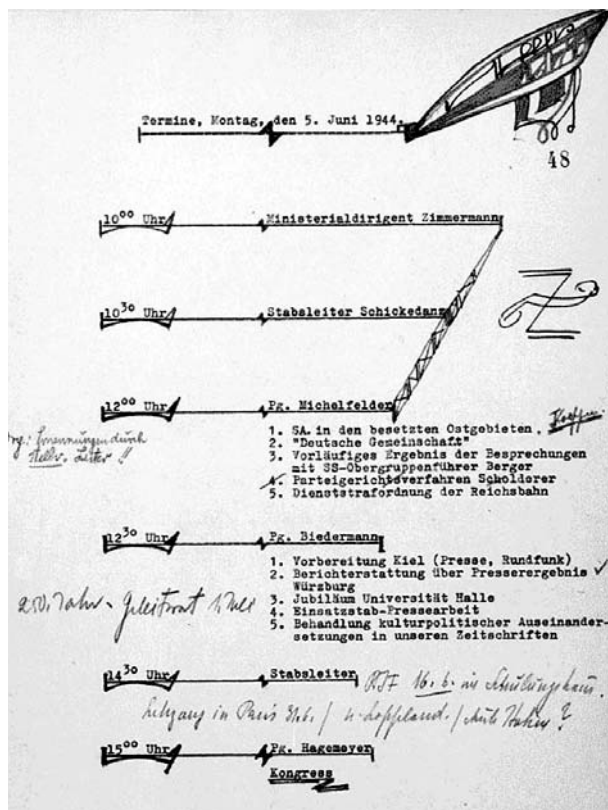
Nem tudni, hogy miért éppen Zeisst érte e megtiszteltetés. 1942-ben a bevetési törzs Tudomány Keleten (Wi Stab Ost) munkacsoportjának referenseként elsődleges feladata a természettudományi és műszaki jellegű kultúrjavak megkaparintása volt. 1944 elején a II. főosztály Nyugati Kiértékelés csoportjának vezetőjeként rövid ideig Párizsban dolgozott. Megbízható, sokoldalú főelőadó hírében állt. 1943 nyarán látogatást tett a bevetési törzs délkeleti központjában, Belgrádban, s több intézkedés megszületése kötődött nevéhez. 1944 elején például ő gondoskodott arról, hogy a Rosenberg alakulatainál

fölhalmozott, zsidó tulajdonosoktól ellopott könyvekből – akár pótlólagos munkaerő felvétele során is – törölnék a tulajdonosok neveit. Ezenkívül Zeiss felelt a Róma-kézikönyv megjelenéséért, és egy tanulmányt is írt a kötetbe *A Vatikán politikája 1870-től napjainkig* címmel. Zeiss különben Rosenberg a nemzetközi zsidóellenes konferencia szervezésének előkészítő stádiumában azzal bízta meg, hogy Romániáért, Szerbiáért, Horvátországért és Olaszországért feleljen. A magyarországi megbízással talán ő maga sem számolt.

Zeiss és Utikal személyes kapcsolatáról nem áll ismeret a rendelkezésünkre. Mindössze azt tudjuk, hogy Berlinben egy helyen dolgoztak a Margaretenstraßen, és rendszerint mindketten részt vettek a Ratiborban, a belső munkatársak számára rendezett szemináriumokon. Mint említettük, 1944 májusában Zeiss a kiértékelési részleg egyik oszlopos tagja volt, s ezért bizonyos mértékben reflektorfényben állt, mert ez a tevékenység a háború hatodik évében egybeesett a bevetési törzs főfeladatával. A szellemi hadviselés számára lefoglalt anyagokat a „marxizmus és bolsevizmus”, „liberalizmus és amerikanizmus” valamint a „zsidóság és szabadkőműveség” tárgykörre kellett átvizsgálni és kiértékelni. Ennek tudatában Utikal Magyarországot egyik kulcsembere bízta. Zeiss munkásságáról ezenkívül ismeretes, hogy 1944. május 15-én ő kísérte végig Rosenberget Würzburgban azon a kiállításon, amelynek témája a bevetési törzs tevékenysége volt. A birodalmi vezető figyelmét – egy korabeli feljegyzés szerint – különösen három tabló kötötte le. Az egyikken a Führer rendeletéről, a másikon a Rotschild család kifosztásáról, a harmadikon pedig a törzs munkatársai által kidolgozott jelentésekről volt szó.<sup>47</sup> E három tematika alkotta Rosenberg munkásságának múltját és jelenét. A jövő már csak azért sem kecsegtetett sok jóval, mert ekkoriban már napirendre került a munkatársak átadása a fogyatkozó állományhalál küszködő Wehrmachtnak.

Felmerül a kérdés, hogy Utikal egyeztetett-e főnökével. Rosenberg határidőnaplójából az derül ki, hogy nem. Június 2-án ugyan megjelent nála Utikal, de Magyarország nem került szóba. Ugyanígy hallgattak a nagy tervről június 9-én. Ennél feltűnőbb, hogy a két terminus között, történetesen június 5-én Hagemeyer ismét kapott kihallgatást a birodalmi vezetőnél. Ezen a háromnegyedórás megbeszélésen a változatosság kedvéért megint a krakkói konferenciát tervezgették.

A birodalmi vezető felvetette, hogy a rendezvényre tanácsos lenne meghívni referensnek Imrédy Béla tárca nélküli gazdasági minisztert, volt m. kir.



Rosenberg határidőnaplója

miniszterelnököt. Rosenbergnek tudomása volt Imrédy zsidó felmenőiről, de neki csak az számított, hogy nevéhez fűződnek a zsidótörvények. A beszélgetés során felvetődött a budapesti Zsidókutató Intézet is. Kiderült, hogy időközben Hagemeyer is felvette a kapcsolatot Dr. Ballensiefennel. Sajnos nem világos, hogy ez a „puhatolózás” írásban, telefonon vagy személyesen történt-e. Tény, hogy Hagemeyer úgy vélte, ha a Rosenberg alakulat beteszi a lábát Magyarországra, egy személynek mindenképpen be kell épülnie a Biztonsági Szolgálatba (SD). Ballensiefen állítólag ígéretet tett neki, hogy beszélni fog erről Otto Winkelmannal, a magasabb SS és a rendőrség főnökével. Rosenberg ezzel egyetértett, kijelentette, hogy a Führer rendeletének mindenképpen érvényt kell szerezni, „még akkor is, ha a dolgok Magyarországon, mint szövetséges országban, másképpen alakulnak.”<sup>48</sup> A jelek szerint egyikőjük sem tudta, hogy Utikal időközben szublimálta a megszálalt verzus baráti ország körüli dilemmáját, a Führer rendeletét hazánkra is vonatkoztatta, és Zeiss éppen nem a kiértékeléssel foglalatokodik, hanem a kofferjét pakolja. Rosenberg és Hagemeyer a normandiai partraszállás előestéjén úgy tárgyalt a magyarországi terrortól, mint egy távoli, elérhetetlen vízióról, amely talán sohasem fog megvalósulni.

Tévedtek. Legalábbis részben. A törzsbevetési főnök beosztásban álló Zeiss szélsőben munkához látott. Tudnia kellett, hogy Anton kollegájának magyarországi próbálkozása 1944 márciusában Veessenmayer elutasító viselkedése miatt zátonyra futott. Zeiss nyilvánvalóan tisztában volt azzal is, hogy Magyarország már hosszabb ideje körvonalazatlan téma a bevetési törzsben. Mivel a külgyhöz nem lehettek közvetlen, használható kapcsolatai, először közvetítő után nézett. A danzigi, tartományi oktatási vezető Wilhelm Löbsackról, aki úgyszintén a Rosenberg bevetési törzs állományában dolgozott, tudta vagy hallotta, hogy baráti szálak kötik Veessenmayerhez. Tény, hogy volt egy közös pont az életükben, bár feltevéseink merő feltételezés: Veessenmayer 1939 augusztusában, a háború kitörése előtti napokban Ribbentrop külügyminiszter titkos megbízással Danzigba menesztette. Ekkor hónapok óta zajlott egy német–lengyel vámhivatalnoki vita, s a cél az lett volna, hogy a lengyel fél megemelje követelését, amit a németek propagandisztikusan casus bellinek deklarálhattak volna.

Löbsack mégsem hozott szerencsét, 1944 júniusában Budapesten nem sikerült meggyőznie Veessenmayerert. Csalódott a régi jó ismerősben, és továbbutazott Bukarestbe, magára hagyva Zeisst a budapesti flaszteren.

Beszámolója magáért beszél: „A követ a Magyar Királyságban olyan különleges szerepet játszik, amilyen eddig a Külügyminisztérium egyetlen képviselőjének sem adatott meg. (...) Magyarországi munkánkban ilyenformán számolni kell a német követ személyével. Beszélgetésem során úgy tapasztaltam, a követ elméletileg készen áll munkánk engedélyezésére, jóllehet eleinte nem volt meggyőződve ennek szükségességéről. (...) Úgy vélte, hogy munkákkal jobb lenne őszig várni, hogy ne zavarjuk meg a rendőri akciókat, amelyek a zsidók evakuálását célozzák. Erre én felhívtam a figyelmét, hogy ez aligha megengedhető, mert nem lehet abból kiindulni, hogy a zsidók elszállítása után érintetlenül marad az anyag. Ez az érv meggyőzte a követet.”<sup>49</sup>

Veessenmayer elvi beleegyezése nem párosult kezdeményező szándékkal. Nem engedélyezte, hogy a Rosenberg bevetési törzs saját irodát nyisson a fővárosban. A munkát homályos feltételekhez kötötte, mert a zsidók ellen fogatosított bármely intézkedést a saját hatáskörében akarta megtartani. De Zeiss nem tárgított, sőt már az is tudta, ki lenne a megfelelő ember Magyarországra. Dr. Karl Brethauer germanistára, levéltárosra és könyvtárosra gondolt, aki 1944. február közepéig dolgozott Franciaországban, és párizsi működése során elegendő tapasztalatra tett szert – műkincs- és könyvelkőzés terén egyaránt. Ezt a tudást Magyarországon is lehet-

ne kamatoztatni – érvelt Zeiss. Veessenmayer a név hallatán nem mutatott nagy lelkesedést, de nem is volt teljesen elutasító: a Rosenberg csoport számára felajánlott egy kis irodát a követség kulturális referatúráján, Helmut Triska osztályvezető szárnyai alatt. Mint tudjuk, Triska néhány héttel korábban asszisztált a könyvfosztogatásban. Az ötletet Zeiss anyagi megfontolásból végül is elfogadhatónak tartotta, hiszen tudta, hogy a bevetési törzs nem bővelkedik pénzügyi tartalékokban, és a Wehrmachtól sem remélhet támogatást.

Zeiss ezután Triskával tárgyalt, aki felajánlotta, ha Brethauer elkezd a munkát, rendelkezésére bocsát elkobzott könyveket. A követségi alkalmazott felvetette, Brethauer hozzon magával egy magyarul is tudó gyorsírót, hogy ne legyen tolmácsra szükség. A jelek szerint ő is takarékoskodni akart. De idézzük tovább Dr. Zeisst: „A beszélgetés közben megértettem, hogy eddig még egyáltalán nem merült fel a magánlakásokban található könyvek és iratanyag lefoglalása. Ezen a téren is nyilvánvalóan termékeny talajra fogunk szert tenni. Különben a napokban megjelentett intézkedés értelmében a zsinagógák és zsidó egyesületek könyvtárai a Zsidókutató Intézet tulajdonába mennek át. Ezért szoros kapcsolatba kell lépni ezzel az intézettel. Az intézet életében nagy szereppel bír Ballensiefen zsidóreferens.”

Zeiss nem részletezte Krallert akcióját, ám mondataiból arra lehet következtetni, hogy Triska beszámolt róla. A magánlakásokban fellelhető értékes könyvek csak ebben az összefüggésben merülhettek fel.

Zeiss a zsidókérdés általános helyzetéről a következő képet festette:

„Ismeretes, hogy a zsidó befolyás egészen mostanáig nagyon erős volt, és ezen az sem változtat semmit, hogy a magyar kormány a mi ösztökélésünkre különböző zsidóellenes intézkedéseket fogatosított. (...) Ezeket azonban ez év márciusáig meglehetősen hanyagul vitték véghez. (...) Budapesten az utcákon feltűnik, milyen gyakran lehet sárga csillagot látni. Megdöbbenő, hogy a zsidók még mindig mennyire uralják az utcaképet. A zsidók között több típus van, például vannak szőkék és keskenyfejúk, akiket a csillag nélkül nem lehetne zsidónak nézni. Vidéken már megkezdődött a zsidók elszállítása. (...) Néhány hét múlva megkezdik a zsidók elszállítását Budapestről is. 3–400 ezer zsidóról van szó. (...) Furcsa módon a zsidók még áztatják magukat a sorsukkal kapcsolatban. Jelenleg mindenesetre gondtalanul viselkednek”<sup>50</sup>

A Rosenberg bevetési törzs embere talán nem is sejtette, hogy Veessenmayer ügymond nem a legjobb pillanatban keresi. A követet a kultúrjavak összegyűjtésénél sokkal égetőbb problémák terhelték. Minisztériumában ekkoriban azzal számoltak, hogy

a „budapesti zsidóakció” külföldön nem kívánatos reakciókat váltana ki. Ment a sűrű táviratváltás. Berlinben felvetették, hogy „külső alkalmat, illetőleg indokot kellene teremteni”, és a zsidók elpusztítását azzal lehetne palástolni, hogy a németek zsidó hitközségi házakban és zsinagógákban robbanóanyagok után kutatnak, és szabatázscsoportokat lepleznek le. Veessenmayer a mellébeszélést kategorikusan ellenezte, ő ugyanis nem tartott attól, hogy a világgözcímét megérintse a budapesti események. A történelem őt igazolta.

Zeissnek végül nem sikerült pontosítania az elképzeléseket, és ő is vette a kalapját. Budapestről Bukarestbe utazott, ahol Löbsack előkészítette a talajt, ám az ottani tárgyalások sem voltak nagyon biztatóak. Zeiss bukaresti jelentésében leszögezte, hogy Románia egy „kurzusváltás irányába sodródik (...), a vezető állami réteg angolbarát, és nem hajlandó felpörgetni a zsidókérdés megoldását. A kormány zsidóellenes intézkedési egyszerre zsidóbarátok és zsidóellenesek. (...) A vagyonos zsidók megértették, hogy árja strómanok segítségével kibújhatnak a munkakötelezettség alól. (...) Ezenkívül a király megkegyelmezett több zsidónak, akiket hazaárulási perekben halálra ítélték. A királynak különben nincs nagy befolyása, hagyja, hogy a dolgok menjenek a maguk útján. Anyja, a görög Irene hercegnő angolbarát.”<sup>51</sup>

Zeiss sok zsidót látott Bukarest éttermeiben és bazárjaiban. A zsidók helyzetéről alaposan tudakozódott, és úgy tervezte, hogy negyedév múlva visszatér Romániába, és akkor konkretizálja a Rosenberg csoport bevetési lehetőségeit. Érdekes lenne tudni, hogy miből merítette optimizmusát. Románia augusztus 23-án felszabadult.

Zeiss jelentéseinek dátumként mindössze júniust adott meg, ezért csak az írásában megnevezett események alapján rekonstruálhatjuk, hogy mely napokat töltötte hazánkban. A Budapestről szólóban azt írta, hogy egy „napokban közzétett rendelet értelmében zsinagógák stb. könyvtárainak anyagát a Zsidókérdést Kutató Intézet számára át kell adni. Jaross Andor június 16-án rendelte el, hogy a Vas megyei zsidó egyesületek irattárát és könyvtárait szolgáltatassák be Bosnyák intézetének.” Emellett Zeiss abban a néhány napban, amelyet Magyarországon töltött, az újságokból megtudta, hogy a zsidókat katonai munkaszolgálatra hívták be, elkezdődött a zsidó írásos anyag bezúzása, és a budapesti zsidókat meghatározott házakban lokalizálták. A minden napra bőven kijutó zsidóellenes intézkedések sorában június 13-án Nyíregyházáról zsidók indultak el a frontra. A zsidónak nyilvánított szerzők könyveinek bezúzása június 15-én kezdődött, és a „csillagos” házakba való költözésről a rendelet

június 16-án jelent meg. A bukaresti kitérőt beleszámítva Zeiss június 20. körül érkezhett vissza Berlinbe. A vonatok ekkor már a nyári időszámítás szerint közlekedtek. Berlini irodájában talán elsőként Schickert cikkét olvasta el a „zsidóságkutatásról”, amely június 20-án, Budapesten, a birodalmi németek hetilapjában, a *Deutsche Nachrichten*ben jelent meg.

Mellesleg azokban a napokban, amikor Zeiss Budapesten járt, Veessenmayernek a hivatali ügyek mellett kulturális jellegű meghívásoknak is eleget kellett tennie. Június 14-én este a Magyar Királyi Operaházban Richard Strauss 80. születésnapja alkalmából német és magyar művészek *A rózsaszalvag* című operát adták elő. Az egyik díszpályában Edmund Veessenmayer követ és felesége foglalt helyet. A házaspár másnapi estéjét is a kikapcsolódásnak szentelte: ezen a csütörtökön a Wiener Werkel, bécsi kabaré vendégszerepelt a Pesti Színházban. A rendezvényt az NSDAP magyarországi csoportjának propagandahivatala szervezte.

Lapozzunk tovább Rosenberg határidőnaplójában! Június 23-án, pénteken 12.04 órakor megint Utikal tette tiszteletét nála és 12 óra 41 percre időzött. Úgy látszik, kicsit késett. Adminisztratív és személyzeti jellegű kérdésekkel nyitottak. Utikal panaszkodott, hogy a Külügyminisztérium nem nevezi meg a krakkói konferenciára meghívandó külföldiek számát, ami lehetetlenné teszi a tárgyalásokat a Birodalmi Vasúttal, valamint Dr. Wunder megírta 300 oldalas tanulmányát a *A bolsevizmus gyakorlatáról*, de a megjelenéshez szükséges papír kiadását még nem engedélyezték. Ezután tért rá, hogy Zeiss és Löbsack Magyarországon járt. Azt mondta, hogy Brethauer lesz az összekötő, aki Veessenmayer stábjában megkezdi a munkát. Mindezt szerinte Löbsack közvetítette, aki hamarosan leteszi a lantot a danzigi iskolában, és jó zszurnalisztikai vénájának köszönhetően átadja magát a kiértékelésnek. A háború utánra amúgy kilátásba helyezték számára a danzigi egyetemen a világnézeti fakultás professzúráját. Utikalnak ezek szerint hosszú távú tervei voltak.

Azután teltek múltak a napok, és magyarországi terv július 12-én 15.15 órakor került ismét terítékre, amikor Rosenberg Hagemeyerrel konzultált „Veessenmayer – Löbsack”-ról. A vázlatos jegyzőkönyvek július utolsó három hetéről nem maradtak fenn, ámde Hagemeyer nagy előrehaladásról nem tájékoztathatta. Július 21-én 12.15-re Rosenberg Utikal és Zeisst várta irodájába. Dr. Brethauer tevékenységének budapesti bevezetéséről kellett volna jelenteniük, s mondandójukat akár bő lére is eresztették volna, mert a következő vendég csak 16 órára

A ROSENBERG BEVETÉSI TÖRZS KAPCSOLATA MAGYARORSZÁGGAL 1944-BEN

Seit längerer Zeit verwende ich folgende Regelung:  
 v. Chr. = -  
 n. Chr. = +  
 Christi Geburt = 0

Das heißt:  
 statt 275 v. d. Chr. = -275  
 " 1914 n. Chr. = +1914  
 " 3. Jh. v. d. Chr. = 3. Jahrhundert vor Chr.

Diese Regelung ist objektiv, von keiner Seite her angreifbar und vor allem praktisch, sie ist geschrieben wie gesprochen gleich bequemer und verächtlich auf jede Abänderung.

Für die Schrift verwende ich in gewissen Fällen, sobald da, wo die Notwendigkeit massenhaft eintritt, noch eine Centaregelmäßigkeit Jahrhunderte vor d. bzw. nach d. n. Chr. mit arabischen Ziffern. In diesem Sonderfall bedeutet also III. Jahrhundert: drittes Jahrhundert vor Chr. und 19. Jahrhundert: neunzehntes Jahrhundert nach Chr.

75  
 Stichwort-Protokoll des Termine von Fg. Utikal beim Reichsleiter am 23.6.1944 12.04 - 12.41 Uhr.

Bericht über die letzte Münchener Reise. Er fand eine ausführliche Aussprache mit Fg. Walkenhorst statt, bei der auch die Frage der Politischen Leiter auf Zeit, an deren Lösung die Partei-Kanzlei nicht gehen will, besprochen wurde. Sobald diese Frage entschieden sei, könne man auch die Aufstellung von Fachleitern erörtern, an denen unsere Dienststelle ein besonderes Interesse hat. Im übrigen betonte Walkenhorst noch einmal, dass der organisatorische Rahmen unserer Dienststelle jetzt voll ausgefüllt sei. - Für Fg. "auer ist ein Kriegsverdienstkreuz I. Klasse ohne Schwerter direkt bewilligt worden. Von dem offiziellen Kontingent sollen nun zum 1. September berücksichtigt werden Dienstleiter Prof. Baumbach und Bereichsleiter Sotke. Als 3. Vorschlag machte der Stabeleiter Fg. Dr. Utermann. Eine Berücksichtigung des Fg. Kunkler ist nicht notwendig, da er bereits beim Gau für seinen Einsatz mit dem Kriegsverdienstkreuz I. Klasse mit Schwertern eingereicht ist und dies in den nächsten Wochen erhalten soll. Schließlich einigte man sich wegen des 3. Vorschlages auf Fg. Clausberg von der Büchereinsammlung. Dr. Utermann soll bei der nächsten Verteilung berücksichtigt werden. - Für den 1.8.1944 stehen neue Benzinrückstellungen bevor, da durch die systematische Bombardierung von Raffinerie- und Hydrierwerken die Benzinlage sehr angespannt ist. - Die Sonder-uk-Stellungen der Fgg. Dr. Will, Tenschert und Lomatsch werden von der Partei-Kanzlei erst entschieden, wenn der Rechenschaftsbericht des Einsatzstabes vorliegt. - Beim Reichsschatzmeister scheint eine ziemliche Misstimmung gegen die Hohe Schule, vor allem gegen das Institut von Prof. Harder, vorzuliegen. Der RL nahm sehr stark Anstoß daran, dass der Reichsschatzmeister vor einigen Wochen an Reichsleiter Bormann einen Brief gerichtet hat mit der Frage, ob die Hohe Schule wirklich kriegsnotwendig sei. Die Bearbeitung liegt jetzt bei Fg. Mauer von der Partei-Kanzlei, mit dem der Fg. Dr. Wagner am 28.6. in München eine Aussprache haben wird. Der Vorstoß des Reichsschatzmeisters wurde wahrscheinlich durch Oberbefehlshaber Miller veranlasst, da Dr. Lingg von der ganzen Angelegenheit keine Ahnung hatte. - Fg. Utikal führt Klage darüber, dass das Auswärtige Amt noch nicht die ungefähre Zahl der Ausländer benennen könne, die zum Kongress kommen sollen, da dadurch jede Verhandlung mit der Reichsbahn unmöglich gemacht sei. Der Stabeleiter berichtete, dass Staatssekretär von Steengracht ihm mitgeteilt habe, dass er auf Mitteilung von Reichsleiter Bormann an den

Vázlatos jegyzőkönyv

63

Termine, Mittwoch, den 12. Juli 1944.

15<sup>00</sup> Uhr Stabeleiter Dr. Stallrecht

15<sup>15</sup> Uhr Dr. Harameyer  
 1. Rückfrage wegen Veese Meyer - Lössack  
 2. Rückfrage wegen Schreiben eines katholischen Priesters an den Führer  
 3. Dr. Harameyer  
 4. Verschiedene beim letzten Termin offen gebliebene Punkte

15<sup>30</sup> Uhr Dr. Harameyer + Generalmajor Schleier  
 Rücksprache in Auftrag des Reichsinnenministeriums  
 für die Arbeit der neuen gewählten Ausschüsse.

16<sup>00</sup> Uhr Dr. Utikal + Dr. Rohbeck  
 Bericht über die Lage in Paris

16<sup>30</sup> Uhr Lehietsführer Radtke  
 Einladung zum D. B. zur Akademie für Jugend-erziehung nach Braunshweig

66

Termine Freitag, den 21.7.1944

10<sup>00</sup> Uhr Ministerialdirigent Zimmermann

10<sup>30</sup> Uhr SS-Obergruppenführer Berger

11<sup>00</sup> Uhr Bereichsleiter Dr. Dageförde  
 Bericht über die bisher geleistete Schulungsarbeit  
 R. Wahnenbitting. Von Fachleiter her. - Dr. Kreis R. Wahnenbitting.

11<sup>30</sup> Uhr Fg. Bauer  
 Reise Kopenhagen

12<sup>00</sup> Uhr Fg. Utikal - Fg. Zsiffel  
 Parteigerichtsverfahren Schirmer und Prof. Reinerth

12<sup>15</sup> Uhr Fg. Utikal - Dr. Zeiss  
 Bericht über Einführung Dr. Brethauer in Budapest

16<sup>00</sup> Uhr Stabeleiter Dr. Stallrecht

15<sup>50</sup> Uhr Fg. Dr. Payr  
 Abmeldung (Reise nach Holland)

15<sup>45</sup> Uhr Fg. Dr. Strobel - Fg. Kühn - Fg. Scheller  
 Entwurfsarbeiten für die Lebensfeierngestaltung (Leuchter, Schalen)  
 Veröffentlichungspläne und Reinstellung des Fg. Kühn

Rosenberg határidőnaplója

volt beírva. Rosenberg vagy titkára azonban egy tollvonással áthúzta az időpontot. Sejthető miért: a két férfinak nem volt miről jelentenie. Ezzel Magyarország végérvényesen eltűnt Rosenberg határidőnaplójából.

Zeiss mindazonáltal egy július 28-as feljegyzés formájában jelentkezett magyar ügyben. Felvetette Rosenbergnak, hogy a bevetési törzs delegáljon a semleges országokban található német követségekre világnézeti kérdésekkel foglalkozó attasét. Azt tanácsolta, hogy a próbaprojektet Magyarországon kezdjék. Vízióját azzal indokolta, hogy az új munkaerő erősíthetné a bevetési törzs viszonyát a Külügyminisztériumhoz. A következő héten megérkezett a válaszig Rosenberg titkárságáról: ebben a birodalmi vezető röviden és velősen visszautasította a javaslatot.<sup>52</sup>

A legutolsó magyarországi „köteleket” 1944 szeptemberében törölték Rosenberg aktív korszakából. Előzőleg ugyanis Klaus Schickert figyelmes lett arra, hogy a birodalmi vezető *A 20. század mítosza (Mythus des 20. Jahrhunderts)* című főművének 141. oldalán egy nemkívánatos filozófus idézete állt. A zsidó származású (Volljude) Palágyi Menyhértről volt szó. A mindent látó lektor a „vétkes” sorokat eltávolította a soron következő kiadásból.<sup>53</sup>

### MAGYAROK ÉS A ROSENBERG BEVETÉSI TÖRZS – „SZELLEMI” KAPCSOLATBAN

A bevetési törzs és a Külügyminisztérium viszonyán az évek folyamán többször is csorba esett. Egyszer Magyarország tekintetében is. Ezért tűnik eltúlzottnak Zeiss javaslata és elképzelése, hogy 1944 nyarán Rosenberg bármit is „kijárhatott” volna a külügynél. Ez még 1942 májusában sem sikerült neki, amikor az Őstörténeti Hivatal munkatársai jegyben-gyűrűben várták a napot, mikor utazhatnak be Magyarországra és kezdenek el az ásatásokat germán emlékek után kutatva. Rosenberg 1941 őszén ez irányú megegyezést írt alá Hóman Bálinttal. A magyar fél még a költségekbe is beszállt, és a budapesti Gazdasági Minisztérium 1942 elején átutalta az első összeget. A megbízott német munkatársak azonban nem tudtak munkához látni, mert a Külügyminisztériumtól nem kapták meg a kiutazási engedélyt. Az ügyintézési torlaszt azért emelték a nevezett Hivatal elé, mert annak vezetője, Prof. Dr. Hans Reinert 1942 tavaszán szembeszegült a külügy kultúrpolitikai osztályának javaslatával. Rosenberg első számú őstörténésze, akik melleleg előzőleg Budapesten járt, elfogadhatatlannak tartotta a külügy által szabott feltételt, amely szerint embereinek a magyarországi munka során magukat a német követség egyik osztálya, vagy az általa

működtetett egyik tudományos intézet hatásköre alá kell rendelni.<sup>54</sup> Tehát bevett szokás volt, hogy Budapesten a berlini Külügyminisztérium mindent és mindenkit ellenőrzése alatt tartson.

Zeiss 1944. júniusi jelentésében azt írta, hogy taktikai okokból nem vette fel a kapcsolatot Dr. Heinz Ballensiefennel, aki Veessenmayer zsidóügyi referenseként ki-be járhatott a követségen. A szóban forgó Sturmbannführert akkoriban sokan emlegették – mintha egyszerre több embernek is fölöttes énje lett volna. Feltehetően nem lobbizott Rosenbergek érdekében a követségen, s erre talán közvetlen felhatalmazása sem volt. A bevetési törzssel mindazonáltal közvetlen kapcsolatban állt. Ő vezette a Hegemeyer és Schickert által szervezett eppenhai-ni tanfolyamra készülő 12 tagú magyar csoportot, amely június 16-án indult el Budapestről. A költségeket a német kormány állta. A csoportot a fásasztó út után a „Zsidóellenesek vendégháza” nevet viselő 80 személyes (más forrás szerint 28 ágyas) szállodában helyezték el. A magyarok előtt itt közvetlenül francia kollaboránsok fejét tágították.

Ha hitelt adhatunk Marschalkó Lajos újságíró visszaemlékezésének,<sup>55</sup> a magyar–német csúcson feszültségek törtek felszínre. Ballensiefent már a Keleti pályaudvaron kétségbe ejtette, hogy a vártnál kevesebb magyar parlamenti képviselő és vezető politikus jelenik meg.

A Ruhr-vidéken pedig kiderült, hogy a magyarok – közöttük Bosnyák Zoltán intézetvezető, Hubay Kálmán újságíró, Gosztonyi Sándor országgyűlési képviselő, Marschalkó Lajos újságíró, Andréka Ödön, a Nyilaskeresztes Párt szervezési osztályának funkcionáriusa, Lits Ernő, a belső terjesztésű *Welt-Dienst* (Világ-Szolgálat) magyarországi képviselője általános műveltségükkel kenterbe verték a németeket. A meghívók nem tudtak semmit a keleti zsidók történetéről, a magyarok viszont igen. A felvilágosítást kioktatásnak vették. A program feszített volt, minden napra jutott egy német beszélgetőpartner és egy előadás, amelyet utána közösen vitattak meg. A magyar résztvevőket megdöbbenetette a németek zsidógyűlölete és elképzelésük a magyar zsidókról. Állítólag most hallották először, hogy Hitler megállapodott Horthyval, miszerint a magyar zsidók a Birodalomban munkaszolgálatot fognak teljesíteni. Marschalkókat, megint csak állítólag, nem nyugtatta meg a német bizonykodás, hogy az áttelepítés humánusan fog végbemenni. Miközben a németek arról beszéltek, hogy a magyar zsidók jó körülmények között fognak dolgozni, a magyarok szőzötték, hogy a németek beavatkoznak a magyar belügyekbe. A csoport Marschalkó szerint menet közben jött rá, hogy a németek rajtuk keresztül akarták kifürkészni, miként fog reagálni a magyar



nép a „tervezett zsidóellenes” intézkedésekre. Úgy látszik, a zsigeri képmutatás nem ismert határokat, lévén mindez 1944 júniusában történt. Marschalkó, a magyarok szövívojé olyannyira védelmébe vette a hazai zsidókat, hogy a németek nem hittek a fülüknek. A leírás alapján az a benyomás támad az olvasóban, hogy az eszmecsere holdlakók között zajlott le.

Marschalkó visszaemlékezése szerint a magyarok fel akarták venni a kapcsolatot azokkal a politikustársaikkal, akiket a németek március 19. után letartóztatottak és a Birodalomba hurcoltak. Hubay ahhoz ragaszkodott, hogy elvigyék Dachaubá Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez, ám a vendéglátók hallani sem akartak az ötletéről.

Az eppenhaini együttlét tíz napig tartott, és lehetek benne valamivel meghittebb pillanatok is, például filmvetítés, pezsgőgyár-látogatás és díszvacso-ra. Az idő nagy részét azonban a világnézeti tereferre foglalta le. Marschalkó visszaemlékezését mindössze egy német forrással tudjuk összevetni. Ez a dokumentum június 23-án kelt, és az aznap lefolytatott tárgyalás részleteit ismerteti, amikor is arról volt szó, hogy a *Welt-Dienst* (Világ-Szolgálat) többet foglakozzon Magyarországgal. A 19 nyelven 300 ezer példányban megjelenő *Nemzetközi Tudóstól a Zsidókérés Megvilágítására* címet viselő könyvmatos kiadványt Rosenberg emberei szerkesztették. A lap 1933-tól jelent meg, eleinte havonta kétszer, a háború utolsó évében egyszer. 1944-ben Magyarország igencsak fő téma volt: az áprilisi számban *A zsidó veszély magyarországi elbárításáról* értekeztek, a májusban öt oldalt szenteltek *A magyarországi zsidóknak*, Klaus Schickert könyve alapján. A júniusban szemlézték a *Zsidó sajtó tükrében a magyarországi eseményeket*, és beszámoltak az *Anglia uszító propagandájának szolgálatában álló zsidó újságírók Magyarország elleni tevékenységéről*. Az eppenhaini egybegyűlteknél mindez nem volt elég. Idézzük kivonatolva a magyar részvevők szavait!

Lits Ernő: Magyarországon jelentős zsidóellenes irodalom létezik, de a magyar zsidóellenesek köre nagyon szűk, és a zsidóelleneseknek nincs utánpótlása. Magyarország Németország előtt kvázi alibiként csak két zsidóellenesnek engedte meg, hogy publicisztikailag működjön. De ők is inkább tudományos irányból közelítik meg a zsidókérdést. Anélkül, hogy néven nevezte volna az illetőket, világos volt, hogy Bosnyákra és Levantichra gondolt. A többi zsidógyűlölő tollnoknak befogták a száját. A *Welt-Dienst* magyar kiadása mindazonáltal nagyon hasznos, mert abban részletesen taglalják a zsidókérdést.

Hubay Kálmán: A *Welt-Dienst* folyóiratot intenzíven és legalább 50–150 ezer példányban kellene Magyarországon terjeszteni, mert ez a lap a *Harc*-nál sokkal alkalmasabb a zsidóellenes propaganda ter-

jesztésére. A nehézség mindössze a magyarországi cenzúra miatt merül fel. Talán ezért érdemes lenne a lapot Bécsben vagy Pozsonyban nyomtatni. A magyar ember érzelmileg zsidóellenes, de általában közömbösen viszonyul a kérdéshez, ezért van szükség a felvilágosításra.

Ezután a magyar és német résztvevők arról tanakodtak, hogy a lapot a magyar náci párttól (Magyar Élet Pártja) függetleníteni kellene, a papírszűke ellenére a Birodalomban nyomtatni, és Magyarországról kapott, nem kormányközeli zsidóellenes témájú írásokkal megtölteni. Abban egyetértett mindenki, hogy a *Welt-Dienst* utcai forgalomba nem kerülhet. Ballensiefen rukkolt elő az ötlettel, hogy a Zsidókérdést Kutató Intézetben a potenciális érdeklődőkről egy kartotékot kellene felállítani, és ennek segítségével az olvasói kört szépen lehetne bővíteni. A nagyobb példányszámban történő nyomtatás pótlólagos költségeit a Biztonsági Szolgálat állná. A nyomda nem probléma (talán a Globus nyomdára célt – *D. A.*), a papír sem, mert a *Harc*-nak szánt készletből átjatszana egy bizonyos mennyiséget a *Welt-Dienst*-nek. Hangsúlyozta, hogy Magyarország nem megszállt ország, még (sic!) nincs náci kormánya, ezért nekik reálpolitikát kell gyakorolni.

Ezt követően hosszasan tanakodtak a Zsidókérdést Kutató Intézet szerkezetéről.

Vajon Marschalkó mennyire reális, amikor azt mondja, hogy a németek túltettek a magyarok antiszemitizmusán? A jegyzőkönyvezett június 23-i beszélgetésen valószínűleg nem. Lits teljesen szabadjára engedte zsidóellenes fantáziáját. Szerinte a zsidógyűlölők utánpótlásának biztosítására Budapesten egyetemi tanszéket kellene létrehozni. A zsidókérdést hamarosan és maradéktalanul meg kell oldani. Kifogásolta, hogy túlságosan sok kivételezett zsidó él, s ezért „erős agitációra van szükség”. Erre mondta Ballensiefen, hogy: „Paradox, ha a német képviselők óvatosabbak a magyaroknál.”<sup>56</sup>

A nagy tervezetések ellenére a következő időszakban, a decemberi hónapot leszámítva, nem áramlottak információk Magyarországról a *Welt-Dienst* frankfurti szerkesztőségébe. Kivétel volt az év utolsó hónapja, amikor is a német szerkesztők egy hosszú cikkben elégedetten méltányolták, hogy „Magyarország a bolsevizmus és a világzsidóság elleni harc mellett döntött”.

A jegyzőkövet Dr. Johannes Oswald Pohl, a frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézet főkönyvtárosa vezette, aki Rosenberg megbízásból az előző években beutazta a megszállt országokat.<sup>57</sup> Speciális területe a héber és jiddis irodalom volt. A rendelkezésre álló forrásokból kiderül, hogy érdek fűzte hazánkhoz. Főműve, a *Talmudgeist* (A Talmud szel-

leme) 1941-ben jelent meg, és azóta azon ügyködött, hogy a könyv magyarul is megjelenjen. Nyomda és talán fordító akadtt volna, de a magyar kiadók nem törték magukat. Ezzel szemben a magyar küldöttség Eppenhainben felvetette, hogy szívesen megjelentetnék magyarul Alfred Rosenberg 1930-ban íródott és 1944-ig több mint egymillió példányban elkelt könyvét, *A 20. század mítoszát*, sőt már azzal is elégedettek lettek volna, ha az első rész átültetéséhez kapnának engedélyt. A szerző a kérést visszautasította, mondván, hogy a „döntő magyarok beszélnek németül, a fordítás merő presztízs kérdés.”<sup>58</sup> A visszautasításba némi sértődöttség is vegyülhetett. Rosenberg főművét a budapesti Egyetemi Kiadó már 1934-ben le akarta fordíttatni, elvben el is fogadta az Eher kiadó (Az NSDAP központi kiadója – *D. A*) feltételeit, de a nagy tervből mégsem lett semmi. Teltek-múltak az évek, majd hat év múlva feltűnt a színen a Stuttgartban élő Kolbai Pál, a *Mein Kampf* egyik fordítója, és felajánlotta, hogy lerövidíti a *Mythos* és lefordítja magyarra, ám a szerződéskötésig ezúttal sem jutottak el.<sup>59</sup>

## VÉGKIFEJLET

1944 júliusára világos lett, hogy a nagy nemzetközi zsidóellenes konferenciát mégsem sikerül tető alá hozni. Hagemeyert időközben szívpanaszok kezdték gyötörni, ezért Rosenberg négyhetes betegszabadságra menesztette beosztottját. Erre az időszakra Härtle kollégát tette meg helyettesének. A beugrásnak végzetes következményei lettek: 1944 novemberében Rosenberg Hagemeyert eltávolította az Államközi Hatalmak osztály éléről, és nyári helyettesét állította helyére. A rövid felmondó levélben Rosenberg megköszönte Hagemeyer áldozatos munkáját, s a háború vége utáni időszakra olyan állást helyezett számára kilátásba, mely „örömet okoz majd neki és az általunk képviselt ügyet szolgálja.”<sup>60</sup> A konfliktusos szituációk létrehozásáról híres Hagemayer kénytelen volt beérni azzal, hogy *A Birodalom formája és változása* című könyvét Rosenberg utasítására egykori kollegái 1944 karácsonyán ajándékba kapták.

Utikal 1944. december 16-án kiértékelést tartott Ratiborban a bevetési törzs 1944-es munkájáról. Bevezetőjében kiemelte, hogy a „zsidók és szabadkőművesek végleges elpusztítása volt és mindmáig első feltétele az új Európa megteremtésének.”<sup>61</sup> 22 oldalas beszámolójában rengeteg apró részletre tért ki, a magyarországi próbálkozásról azonban mélyen hallgatott. Helyette felsorolta a kollégák nyomdakész publikációit. A felsorolásból kiderül, hogy Granzin nem készült el kilátásba helyezett magyar-

országi jelentésével – más témára nyergelt át. A törzs ratibori levéltárának vezetője 61 oldal terjedelemben *A zsidókérdés megoldása a bolszevizmus által* című munkát tette le az asztalra.

Utikal megdicsérte Zeiss kiértékelő munkáját, s azt is megemlítette, hogy a bevetési törzs az elmúlt időszakban kénytelen volt megválni munkatársainak felétől. Név szerint nem említette meg őket. 1944. október 28-án kelt, 99. sorszámú jelölt utasításából viszont tudjuk, hogy Zeisst osztályvezető funkciója alól felmentette a Wehrmacht javára.<sup>62</sup>

Utikal zárószavai meglehetősen önelégültségről tanúskodnak:

„Munkánk folyamán felismertük, hogy az ellenség térdre kényszerítése és különösképpen a béke megnyerése egyáltalán nemcsak katonai és gazdasági intézkedésektől függ. Európa tartós újjáalakítása csak akkor lesz lehetséges, ha sikerül annak az új Európának a helyes szellemi és kulturális alapot biztosítani. Itt le kell szögezni, hogy a Führer mellett Rosenberg birodalmi vezető is szállítja az újrakezdéshez az összes előfeltételt.”<sup>63</sup> Az általános optimizmus – vagy inkább annak buzgó tettetése – eszerint Utikalt is magával ragadta.

Az amerikai Stratégiai Szolgálatok Hivatala (OSS) által létrehozott, a műtárgyablás kivizsgálását végző egység (Art Looting Investigation Unit – ALIU) ekkor már gyűjtötte azoknak a személyeknek a nevét, akiket ezekkel a bűncselekményekkel kapcsolatban előbb vagy utóbb ki kell hallgatni. A Vörös Hadsereg 4. Ukrán frontja feltartóztathatatlanul közeledett Ratiborhoz, a bevetési törzs megkezdte levéltárának evakuálását a Birodalomba. A teljes összeomlás hetek, legfőljebb hónapok kérdése volt.

Az amerikai hadsereg katonai hírszerző központjának két munkatársa 1945. november 13-án elindult az Uber névre kiállított hamis papírokkal bujkáló Utikal felkutatására. Másnap a felső-bajorországi Saulgrub falu szélén található Acheleschwaig vendégházában rátaláltak Margot Utikalra, Gerhard Utikal feleségére és két gyermekükre. A feleség némi fenyegetésre kiadta férje tartózkodási helyét: Steingadenben dekkolt egy parasztgazdaságban. Itt tartóztatták le. Garmisch-Partenkirchenben bebörtönözték, november 25-én kiengedték, majd az amerikai hírszerzőközpontban ismét kihallgatták. Utikal töredelmesen bevallotta, hogy április végén a Rosenberg csoport által ellopott és Neuschwansteinben tárolt éremkollekciónak magához vett egy 8 cm átmérőjű arany érmet, amely II. Katalin cárnőt ábrázolta. Ezt az érmet átadta megőrzésre feleségének, míg a szákmányból más kollegáinak további numizmatikai kincseket adott át. Hamarosan Utikalnénak is színt kellett vallania, sőt mi több, átadnia a kincsét, ame-

lyet olajos rongyba tekerve egy üres konzervdobozban tárolt. Kicsomagoláskor az érem megsérült.<sup>64</sup>

Alfred Rosenberg eközben 214 kilométerrel távolabb, a nürnbergi börtönben ült. A per megnyitása előtti hónapokban rögzítették a szóba kerülő főbűnösök és a hozzájuk közel álló egykori főszereplők vallomásait. Alfred Rosenberget augusztusban és szeptemberben Thomas S. Hinkel amerikai ezredes kérdezte ki. A kihallgatásokon Utikal neve többször is elhangzott, hiszen váltakozó munkakörének definiálása során a nemzetközi jogászok jobban megérthették a bevetési törzs tényleges feladatait. Így kristályosodott ki Rosenberg felelőssége. A fővádlott általában tényszerűen, röviden felelt a kérdésekre. Szeptember 26-án és 29-én melléktétekként Magyarország is felmerült. A kihallgatottat ezúttal is dokumentumok tucatjával szembesítették. Ezek közül az egyik Gerhard Utikal 1944. június 1-én kelt megbízólevelének másolata volt, 158-PS jelzettel ellátva, angolra fordítva. Ebben Hinkel ezredes azt olvasta, hogy Dr. Zeiss Utikal megbízta a bevetési törzs magyarországi munkájának beindításával. Részlet a párbeszédből:

– Azt kérdezem, látta-e valaha a dokumentum eredetijét (...)?

– Igen, láttam. Azt azonban nem tudom, hogy milyen speciális tevékenységre utal a dokumentum. Lehet, hogy valamilyen üzlete volt a magyar kormányval (Utikalnak – D. A.), de erről nem tudok.

– Felismeri a kezdőbetűt, és Utikal aláírásának tekinti?

– Nehéz megmondani, tényleg nem tudom.

– Látta már Utikal aláírását, vagy még nem látta?

– Igen, már láttam.

– Látta kézjegyét is, igaz?

– Nem azt akarom mondani, hogy kételyeim lennének a dokumentum eredetiségével kapcsolatban, hiszen Dr. Zeiss nekünk dolgozott.

Három nappal később:

– Amennyire emlékszem, képviselőink azzal voltak megbízva, hogy vásároljanak műtárgyakat Dániában. Ismétlem, nem azt mondom, hogy művészeti tárgyakat, hanem könyveket, tudományos könyveket. Egy dokumentumból, amelyet bemutattak nekem, megértettem, hogy Utikal egy speciális missziót küldött Dániába és Magyarországra.

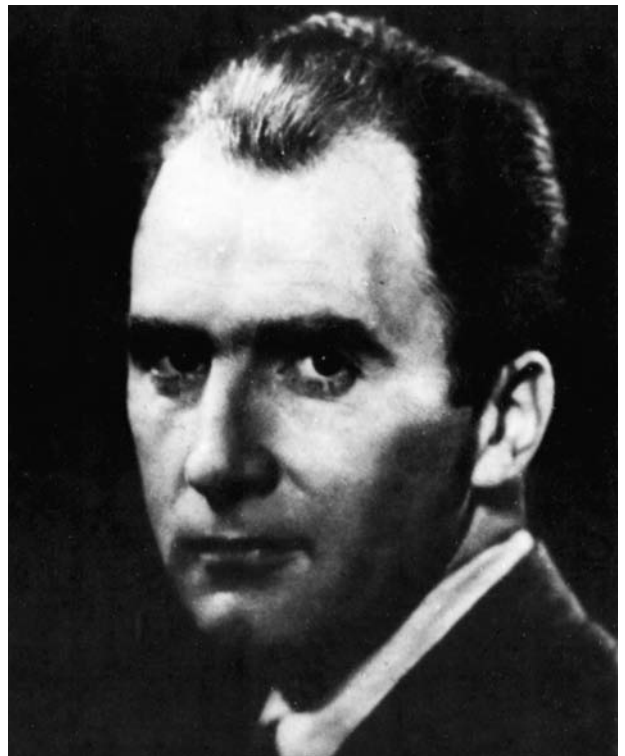
Ekkor más dokumentumok kerültek az asztalra Utikal kézjegyével. Rosenberg rábólintott:

Igen, ez biztosan Utikal kézjegye.”<sup>65</sup>

Magyarország ezzel lekerült a terítékről.

Rosenberg október 16-án kézhez kapta a vádiratot. A per november 20-án kezdődött. Rosenberg a többi fővádlottal együtt az első sorban foglalt helyet.

Őt az összes négy vádponttal vádolták: részt vett a náci összeesküvők ideológiájának megteremtésében, támadó háborúk előkészítésében és lebonyolításában, vétett az emberiség ellen, és bűnös részt vállalt a tulajdon megsértésében. December 18-án felsorolták a Rosenberget terhelő vádpontokat, illetőleg tematizálták a bevetési törzs bűnös tevékenységét. A délelőtti tíz perces szünet után olvasták fel Utikal említett megbízólevelét, de nem kommentálták. Közvetlenül utána egy keltezés nélküli jelentést idéztek a frankfurti „Zsidókérdést Kutató Intézet könyvtáráról”. Ekkor a vádiratolvasó megemlítette Magyarországot azon országok sorában, ahonnan a bevetési törzs más náci alakulatok közreműködésével könyveket rabolt. Ezután még három alkalommal részletezték a Rosenberget terhelő bűnöket. 1946 áprilisában pedig három napon keresztül őt hallgatták ki. Július 9-én védőtügyvédje, Alfred Thoma megtartotta utolsó védőbeszédét, és rossz értelemben kitett magáért. Védencét a bolsevizmus ellenfeleként, de az oroszok barátjaként állította be. Antiszemitizmusát jelzős szerkezettel szelleminek (geistig) aposztrofálta. Augusztus 31-én a vádlott az utolsó jogán beszélt. A *Képes Figyelő*ben szeptember 22-én Horváth Miklós, Esztergom főegyházmegyei áldozópapja leplezte le Rosenberget, a „nácizmus főprófétáját” és sikerkönyvét, a *Mythust*. Október 1-én a nürnbergi nemzetközi törvényszék Rosen-



Friedrich Zeiss

berget halálra ítélte. Október 16-án végrehajtották az ítéletet.<sup>66</sup>

Az eközben szabadlábban lévő Utikalt az amerikaiak 1946 végén ismét letartóztatták és a dachauai fogolytáborban kihallgatták. Miután itt részleteiben is fény derült párizsi tevékenységére, 1947-ben kiszolgáltatták Franciaországnak, ahol 1950-ben elkezdődött a Rosenberg bevetési törzs franciaországi fosztogatásaiért felelős tagjainak a pere. Utikalt elítélték, ám 1951 augusztusában már kiengedték a börtönből.

Dr. Zeisst az amerikaiak kishalnak tekintettek. Röviden rögzítették életrajzi adatait, és kartotékjához fényképet csatoltak. Innen tudjuk, hogy 1944 júniusában Budapesten Utikal megbízásából, Rosenberg nevében egy barna, hátrafélt hajú, sűrű szemöldökű, 37 éves fiatalember igyekezett előkészíteni a kultúrjavak és értéktárgyak szisztematikus összegyűjtését és kiszállítását a Birodalomba.

2013 nyarán az Egyesült Államokban előkerült Rosenberg eddig elveszettnek vélt 400 oldalas naplója, amelyet 1934 és 1944 között vezetett. Optimista kutatók abban reménykednek, hogy az anyagból a holokauszt eddig ismeretlen részleteire fog fény derülni, míg a szkeptikusabb kollégák szerint a téma teljesen feldolgozott. Magyar szempontból mindazonáltal hasznos lenne tudni, hogy 1944-ben pontosan mit gondolt Rosenberg a budapesti munkáról.

## FELGÖNGYÖLÍTÉS

1957-ben kihirdették Nyugat-Németországban a Szövetségi Visszaszolgáltatási törvényt (BRüG), amelynek alapján olyan elveszett ingóságokért járt jóvátétel, amelyekről a faji vagy vallási alapon üldözött károsultat a háború alatt, otthonában, vagy üldöztetése során fosztották meg. A szabad világban élő kérelmezőnek a jogi procedúra során igazolni kellett az elkobzás tényét és azt, hogy az elkobzott javak Nyugat-Németország háború utáni területére kerültek, beleértve Nyugat-Berlint is.

A károsult a Harmadik Birodalmat perelte, amelyet a bonni Pénzügyminisztérium mint alperes képviselt. A kérelmek először a jóvátételi bíróságokhoz kerültek, amelyek a Pénzügyminisztérium nevében és megbízásából átvizsgálták a beadványt, és ellenőrzés gyanánt – vagy abból a célból, hogy ellenbizonyítékkal álljanak elő – saját kutatásba kezdtek. A jogászok arra törekedtek, hogy minél több vonatkozó eredeti dokumentumot szerezzenek be, és minél több szavahihető tanút hallgassanak ki. A nagy igyekezet gyakran komoly mulasztásokkal párosult: a kérdezők felkészületlenek voltak, és nem tudták, mire célszerű rákérdezniük. Az információt a tanúk-

tól várták, akiket két évtizedes távlatból rendszerint a „krónikus felejtés” kerítette hatalmába, miáltal semmi lényegesre nem emlékeztek. Olyanra, ami terhelné őket, pedig végképpen nem. Megbízható, dolgos nyugatnémet polgárok voltak, a gazdasági csoda kábulatában éltek, és a látványos fellendülést saját érdemüknek tulajdonították. Az ötvenes évek végére a háború utáni perek és a nácítlanítási eljárások kiszorultak a közgondolkodásból.

A szövetségi kormány 1,5 milliárd DM-et jelölt ki a Visszaszolgáltatási Törvény keretében. A több száz ezer kérelmező között találgatunk néhány száz magyar zsidó áldozatot, illetőleg azok örököseit, akik ekkor már olyan országban éltek, amellyel az NSZK diplomáciai kapcsolatot tartott fenn.

Rosenberg bevetési törzsének magyarországi tevékenysége először Hatvany Ferenc örököseinek jóvátételi ügyében<sup>67</sup> merült fel. A család ügyvédje, Dr. Hans Deutsch tudni vélte, hogy a törzs 1944 nyarán elkezdett dolgozni Magyarországon, igaz, úgy interpretálta, hogy ez a stáb képzőművészeti szakcsoportja volt. Idővel Deutsch ellen vádak merültek fel, 1964-ben letartóztatták, az örökösök nem kapták meg a számukra megállapított kártérítés teljes összegét, és Deutsch ellen eljárás indult. Azzal vádolták, hogy manipulálta a bizonyítékokat, és koronatanúit hamis vallomásokra kényszerítette. Ennek következtében alapjaiban ingott meg az az állítás, amely szerint Hatvany Ferenc báró értékes műgyűjteményét a villáiban állomásozó német egységek rabolták volna el és szállították a Birodalomba. A lopásnak márpedig írásbeli bizonyítéka nem létezett. A Deutsch-ügyet vizsgáló bíróság következetesebbnek bizonyult a jóvátételinél. Megkeresték és kihallgatták azokat a szeplőket, akiknek tudniuk kellett volna valamit a Rosenberg bevetési törzs magyarországi próbálkozásairól.

1965 februárjában Gerhard Utikal az észak-rajna-vesztfáliai Remscheidben a Wüstenrot takarékpénztár helyi vezetőjeként kereste kenyerét. Tanúvallomása laposra sikeredett: nem bírt tudomással arról, hogy 1944-ben Rosenberg törzs tevékenykedett volna Magyarországon. Igaz, ennek lehetőségét nem zárta ki teljesen, mert, mint mondta, „a törzsnek egyebek mellett az volt a feladata, hogy az elfoglalt területeken begyűjtse a műtárgyakat”. Ekkor tovább gondolkodott: „Magyarország olyan területnek számított, mint Olaszország, vagyis csak a háború utolsó időszakában lett megszállt terület.” Olaszországról tudta, hogy ott működött a törzs. Magyarországon esetében bizonytalan volt, az viszont derengett neki, hogy a nürnbergi jegyzőkönyvekben a kérdés megvitatásra került.<sup>68</sup> A jelek szerint Utikal tudta, hogy nürnbergi perben publikussá tették a Zeissnak kiállított megbízólevelét. Felvetődik,

hogy a kérdezők, miközben Magyarországról „fag-gatták”, miért nem hivatkoztak erre a bizonyos dokumentumra, amely először a *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal* című, 1947-ben kiadott kötet 239. oldalán jelent meg.

Jöjjenek a következő szemtanúk! 1965 áprilisában a Bonni Területi Bíróságon Dr. Edmund Veessenmayer, volt teljhatalmú követ, később egy észak-franciaországi cég németországi képviselője, azt vallotta, hogy 1943 őszén járt először Magyarországon, hogy felmérje a hangulatot. Az 1944-es eseményekről ekképpen rezümézett: „Mivel meg kellett próbálnunk a magyarokkal jól kijönni, nem támadhattuk a kormányt, és ott is mindig enged-nünk kellett, ahol feltétlen létérdekeink érintve voltak.” A bonni bírácnak sem volt erőssége a céltudatos rákérdezés. Mintha beburkolóztak volna a naivitás köntösébe, mindössze azt akarták tudni, hogy mely német egységek állomásoztak Magyarországon. A volt náci követre is átragadt a naivitás: „Különben is nehéz volt kiigazodni a német szolgálati helyek labirintusában és azok alá- és fölérendeltségi viszonyában.” A magyar zsidóellenes törvényeket nem ismerte, ezekkel nem foglakozott. A terület-elvűséget szigorúan betartották, Kurt Becher, az SS gazdasági kirendeltségének magyarországi elnöke ugyan nem mindig, de ha vétett is a szabály ellen, azt kizárólag Himmler utasítására tette. Impresszionistákat biztosan nem loptak a németek, mert az elfajzott művészet volt. S arról végképpen nem volt tudomása, hogy Rosenberg birodalmi miniszter bármelyik bizottsága Magyarországon festmények után nyomozott volna. Ha így lett volna – alakoskodott Weesenmayer –, a magyar kormány nyilván tiltakozott volna nála.<sup>69</sup>

1965 augusztusában a bécsi Kerületi Bűnügyi Bíróságon Helmut Triskát, a budapesti német követség egykori osztályvezetőjét kérdezték ki. Veessenmayer – ha egyáltalán – csakis Triska hatásköre alatt tudta elképzelni 1944 júniusában, hogy munkához lát a bevetési törzs. Triska is megúsza a felelősségre vonást. 1946 és 1948 között a ludwigsburgi átnevelő táborban készült az új korszakra, 1965-ben az osztrák ALLROP nyersanyag- és termékereskedelmi céget vezette. Triska nem tudta, hogy mi történt a magyar zsidók műgyűjteményeivel, mint említette, „a követségen ilyen dolgokról sohasem beszéltek”. A zsidókérdés nem tartozott a politikai képviselő közvetlen tevékenységéhez, saját főnökével is csak nemzetközi jogi kérdésekről konzultált. Triska különben Budapesten Dr. Ribáry Géza hitközségi ügyvéd házában lakott, szabályos bérleti szerződést kötött vele, és leltárt is felvettek. Triska ellen 45-ben Württembergben folyt az igazoló eljárás, és ezen – mint említette – Ribáry iga-

zolta, hogy minden tárgyat visszakapott.<sup>70</sup> A bírác nem mentek bele a részletekben, pedig érdemes lett volna. Ribáry ugyanis 1943-ban elhunyt, s így leg-följebb örökösének házában lakhatott, és Ribáry, a Pesti Izraelita Hitközség egykori elnökhelyettese halála után semmiképpen sem igazolhatta a házbér-lő becsületességét.

A Harmadik Birodalom jogutódját nehéz helyzet-be hozták a magyar kérvényező. A Hatvany örökösök jóvátételi ügye körül kirobbant botrány súlyos kérdéseket vetett fel, amelyek hatással voltak más jelentős magyar műgyűjtők pl. a Herzog, Vida, Strauss, Benjamin, Wolfner, Friedmann örökösök kárpótlási ügyeire. De nem csak ezekre. Rajtuk kívül 62 ezer Magyarországon élő kérelmező nevében a Nácizmus Üldözöttjeinek Bizottsága, a Pénzügyi Kérelmezői Központ és a budapesti Pénzügyminisztérium hosszú éveken keresztül harcolt egy globális kárpótlásért. A magyarok azt próbálták bizonyítani, hogy a fosztogatásért a németeket terheli a felelősség, németek pedig azt, hogy a magyarokat. Utóbb a német fél kompromisszum gyanánt elismerte, hogy a magyar zsidókat a koncentrációs táborokban ellopott tárgyakért kártérítés illeti meg.<sup>71</sup> Míg a 62 ezer magyar zsidó áldozat kárpótlásának története politikai érdekek által átszőtt államközi játszmának tekinthető, az egyéni kérelmezők egyedi elbírálás alá estek. Ők a jóvátételre szakosodott ügyvédek segítségével pereskedtek, és tegyük hozzá, Hatvanyék „bukása” után egyre esélytelenebbül. Hiába állították rendre az örökösök és azok tanúi, hogy pontos tudomással bírnak műértékeik elrablásának körülményeiről, a jóvátételi bíróságok német tanúi ennek pontosan az ellenkezőjét szajkózták. Mindeközben a bíróságok könyvtáraiban szépen gyűltek a Magyarországra vonatkozó, németre lefordított dokumentumok, amelyekre a kérvények visszautasításánál hivatkozni lehetett. A német felelősség elhárítását a következő alapokiratok hitelesítették: az 1944. április 16-án kelt 1600/1944 számú rendelet, amely kötelezte a zsidókat vagyonuk bejelentésére, a német követség 1944. augusztus 16-án kelt feljegyzése a berlini Külügyminisztériumnak a zsidó vagyon kezelésére kinevezett kormánybiztosról, az augusztus 20-án kelt rendelet egyes személyeknek a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól való mentesítésről, valamint a november 14-én aláírt megegyezés a magyarországi ipari termékeknek és egyes termelési ágaknak kitelepítéséről a Birodalomba.

Friedmann Ignác eltűnt nagy értékű judaisztikai gyűjteményének kárpótlási perében vetődött fel német részről alaposabban a Rosenberg bevetési törzs magyarországi próbálkozása. A jogászok ismerték Zeiss Utikal általi felkérését, és 1969-ben úgy dön-

tettek, megpróbálják egyszer s mindenkorra rekonstruálni a történetet. Az időpont levéltári szempontból kedvezőnek tűnt. A Rosenberg törzs amerikaiak által különböző helyszíneken lefoglalt aktái a hatvanas években visszakérültek Amerikából a koblenzi Szövetségi Levéltárba. A dokumentumhalmazban Ratiborból származó ügyiratok is voltak. A Szövetségi Levéltárban 1968-ban készült el a Rosenberg bevetési törzs NS/30 levéltári fondjának ideiglenes segédleti könyve.<sup>72</sup> Hivatásos levéltárosok segítségével előkerült egyebek mellett Dr. Zeiss 1944 júniusában íródott jelentése budapesti útjáról. Ugyanakkor a jogászok az amerikaiak által működtetett Berlin Document Centerből, ahol az NSDAP tagjainak személyi lapjait őrizték, bekérték a Rosenberg bevetési törzs magyarországi munkájával összefüggésbe hozható szereplők adatait. Dr. Friedrich Zeissnak, Gerhard Utikalnak, Georg Antonnak és Wilhelm Löbsacknak egyszerre áttekinthetővé vált a pártkarrierje, igaz, ezek az ismeretek Friedmann örökösének ügyét egy milliméterrel sem vitték előbbre. Kerestek is tovább. A müncheni Újkori Történeti Intézetben az ötvenes évektől folyt kutatás az NSDAP felépítéséről. Itt a Rosenberg bevetési törzs közleményeit őrizték. A bírák a már említett 99. számú közleményből tudták meg, hogy Zeiss 1944 októberében kivált a törzsből. A német fél ismét tollat ragadott, és 1969–70-ben írásban fordult a kulcsfigurákhoz. Az ügyvédként és gazdasági tanácsadóként tevékenykedő Dr. Zeiss 1969. augusztus 21-én válaszolt Düsseldorfból. Magyarországi emlékei ekkorra igencsak elhomályosodtak. Mint írta, a „bevetési törzsnek nem volt végrehajtó hatalma. Rendszerint a Wehrmacht titkos tábori rendőrsége támogatta, és keleten a civil lakosság. Ezek a feltételek Magyarországon nem léteztek. Ott a Wehrmachtnek sem volt végrehajtó hatalma. A Külügyminisztérium úgy döntött, hogy nem lesz aktív az ügyben, s ezen az a tényen az sem változtatott, hogy Löbsack jól ismerte Veessenmayert. Ezért feladták a tervet.” Löbsackról Zeiss úgy tudta, hogy már nincs az élők sorában.<sup>73</sup>

1970 júniusában Utikal remscheidi otthonában ült íróasztalához. Levele az 1965-ben, a Deutsch-perben adott válaszához képest annyiban tűnt választékosabbnak, hogy ezúttal minden mondata elé odaiggyesztette, hogy „tudomásom szerint”. Nos, „tudomása szerint” Magyarországon a bevetési törzs semmit sem foglalt le, és Zeissnek valamint Löbsacknak a helyszínen folytatott tárgyalásain kívül más próbálkozás nem történt. Friedmann Ignác nevét pedig korábban sohasem hallotta.

Rajtuk kívül számtalan, '44-ben Magyarországon szolgáló kortanú is egybehangzóan állította, hogy Friedmannék Trombitás utcai házában a németek

egy hajszálat sem görbítettek meg, és nem vittek el semmit. Ez volt az egyik legtovább elhúzódnó kárpótlási per: a Berlieni Legfelsőbb Bíróság, azaz a legmagasabb instancia 1978 márciusában jogerősen elutasította a Friedmann sörökösök kérelmét.

Magyarországon a rendszerváltás óta folynak restitúciós perek és vagyoni jogi kutatások, de vannak olyan Magyarországot érintő jogi ügyek, amelyeknek amerikai bíróságok adnak otthont.

Német múzeumokban időről időre felbukkannak műtárgyak, amelyek tulajdonosai magyar zsidók voltak. Az 1998 óta érvényben lévő Washingtoni Elvek szerint ezek akkor kerülhetnek visszaosztásra, ha bizonyítható, hogy akitől elvették, az a náciizmus üldözöttje volt, és műtárgyától nemzetiszocialista nyomásra vált meg. A restitúció létrejötte – dokumentumok hiányában – gyakran a jó szerencse vagy inkább jóézés, avagy az ügyvédi felfang kérdése.

A fenti cikk ismeretében a német részről szervezett műkincsrahlást lehetetlen dokumentálni. A kultúrjavak elkobzására „szakosodott” Rosenberg bevetési törzs képviselői egy olyan kései időpontban érkeztek Magyarországra, amikor a Birodalom elsődleges célja a zsidó élet kioltása volt.

Zsidók vagyónán, hátrahagyott értékein egyaránt osztoztak németek és magyarok is – jóllehet a (későbbi) törvénycikkelyek és kutatások alapján mindmáig nehéz meghatározni a bizonyíték értékű arányt.

#### JEGYZETEK:

- 1 Az őstörténetei különstáb tagjai között magyarok is voltak: Dr. Fetiich Nándor, Dr. László Gyula és Dr. Nagy Sándor. A magyar kutatók egyebek mellett részt vettek az ukrainai Lavra kolostor értékeinek szétthordásában. Forrás: *Mitteilungblatt, Nachrichten des Einsatzstabes*, 1945.
- 2 Ernst Piper: *Alfred Rosenberg Hitlers Chefideologe*. München 2005.
- 3 *Führer-Erlasse 1939–1945*. Stuttgart 1997.
- 4 A Rosenberg bevetési törzs részletes ratibori tevékenységéről lásd: Patricia Kennedy Grimsted: *Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*. In: *Holocaust and Genocide Studies*. Volume 19, Issue 3.
- 5 Sashegyi Oszkár: *Ukrán könyvtárak*. In: *Magyar Könyvtar 1943/III*.
- 6 Barch (Bundesarchiv) NS 30/39
- 7 Barch NS 30/147
- 8 Barch NS 30/193
- 9 Uo.
- 10 Archives Mémorial de la Shoah – CXL-102. A dokumentum rendelkezésre bocsátásáért köszönet Karen Taiebnek, a levéltár munkatársának.
- 11 Barch NS 8/132
- 12 Uo.
- 13 Patricia von Papen-Bodek: *The Hungarian Institute for Research into the Jewish Question and Its Participation in the Expropriation and Expulsion of Hungarian Jewry*, in: Pieter M. Judson und Marsha L. Rozenblit (Hrsg.): *Constructing nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, Oxford 2005.
- 14 Barch NS 8/132
- 15 ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára) 3.1.9. V-99145
- 16 Ld. Patricia von Papen-Bodek

- <sup>17</sup> Uo.
- <sup>18</sup> Keményfi Róbert: *Birodalmi örökségek, kapcsolatok*, In: *Régio* 2010/4.
- <sup>19</sup> Barch R-58/304
- <sup>20</sup> Uo.
- <sup>21</sup> LAB (Landesarchiv Berlin) B Rep 025-0 Nr. 61WGA 6658/59
- <sup>22</sup> Uo.
- <sup>23</sup> Stemmer Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezése*. Budapest 1985.
- <sup>24</sup> Trócsányi Zoltán: *Budapesti német könyvbarácsolás*. In: *Magyar Könyvszemle* 1945/I-IV
- <sup>25</sup> MOL (Magyar Nemzeti Levéltár) K-726-1944-211
- <sup>26</sup> Uo.
- <sup>27</sup> Uo.
- <sup>28</sup> Trócsányi
- <sup>29</sup> Trócsányi a következő adatokat jegyzi: Idegen nyelvű anyag: 4237 db, művészettörténeti: 37 db, erotika: 167 db, okkultizmus: 779 db. Az utóbbi kettő a német érdeklődés részét alkotta. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak a könyvgyűjtéssel foglalkozó VII. osztálya külön gyűjtötte a témába vágó irodalmat.
- <sup>30</sup> ÁBTL 3.1.9. V-9914
- <sup>31</sup> Ld. Trócsányi
- <sup>32</sup> Uo.
- <sup>33</sup> A nemzetiszocialista írárok védelmére és annak sérthetlenségére szakosodott hivatal, amelyben több száz fő- és szabadfoglalkozású lektor nagytöbbséggel figyelte, hogy a náci bibliográfia százszázalékosan stimmeljen. Azok a szerzők és művek, amelyek nem feleltek meg a náci ideológia kritériumainak, nem kerülhettek lajstromba. Témánk szempontjából figyelemreméltó, hogy az említett hatóság 1943 januárjától betagozódott Rosenberg szellemi és világnézeti neveléséért felelős részlegébe. Ha tehát Krallert jelentős könyvanyagot küldött volna Berlinbe, az nem kerülhette volna el Rosenberg figyelmét.
- <sup>34</sup> Barch R-58/304
- <sup>35</sup> Barch R-58/115
- <sup>36</sup> LAB B Rep. 025-06 Nr. 6698/59
- <sup>37</sup> Ingo Haar and Michael Fahlbusch: *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1919–1945*. New York, Oxford 2006.
- <sup>38</sup> Peter M. Manasse: *Verschleppte Archive und Bibliotheken*. St. Ingbert 1997.
- <sup>39</sup> NARA (National Archives and Records Administration) M 1942 Roll006RG260
- <sup>40</sup> Scheiber Sándor: *Zsidó könyvek sorsa a német megszállás idején*. In: *Magyar Könyvszemle* 1970. III. füzet
- <sup>41</sup> Patricia Kennedy Grimsted: *Sudeten Crossroads for Europe's Displaced Books: The 'Mysterious Twilight' of the RSHA Amt VII Library and the Fate of a Million Victims of War*. In: *International Journal of Cultural Property*, Volume 17/ Issue 02/May 2010.
- <sup>42</sup> MOL K-726-1949-40
- <sup>43</sup> Remete László: *Egy visszabozott hadizsákmány*. In: *Magyar Könyvszemle* 1994. IV. füzet
- <sup>44</sup> Ld. Patricia Kennedy Grimsted
- <sup>45</sup> Barch NS 8/135
- <sup>46</sup> Barch NS 30/2
- <sup>47</sup> Barch NS 8/261
- <sup>48</sup> Barch NS 8/132
- <sup>49</sup> Barch NS 30/173
- <sup>50</sup> Barch NS 30/173
- <sup>51</sup> Uo.
- <sup>52</sup> Barch NS 8/261
- <sup>53</sup> Barch NS 8/266
- <sup>54</sup> Barch NS 8/244
- <sup>55</sup> Marschalkó Lajos, Fiala Ferenc: *Vádoló bírófák*. In: <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/tormay/m19452.htm>
- <sup>56</sup> CXL IV-407 A dokumentum rendelkezésre bocsátásáért köszönet Karen Taiebnek, a Mémorial de la Shoah levéltár munkatársának.
- <sup>57</sup> Maria Kühn-Ludewig: *Johannes Pöhl (1904–1960). Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs*. Hannover 2000.
- <sup>58</sup> Barch NS 8/132
- <sup>59</sup> Barch NS 8/12
- <sup>60</sup> Barch NS 8/137
- <sup>61</sup> Barch NS 30/211
- <sup>62</sup> LAB B Rep 025-06 Nr. 6698/59
- <sup>63</sup> Barch NS 30/2011
- <sup>64</sup> NARA M1 947 Roll 0084
- <sup>65</sup> NARA M1 270 Roll 0017
- <sup>66</sup> Erst Piper: *Alfred Rosenberg Hitlers Chefideologe*. München 2005.
- <sup>67</sup> Dunai Andrea: *Az évszázad jóvátételi pere*, Budapest 2009.
- <sup>68</sup> LAB B Rep. 039-01 Nr. 291
- <sup>69</sup> Uo.
- <sup>70</sup> LAV NRW (Landesarchiv NRW) Rep 195-1524
- <sup>71</sup> Erről részletesen: Dunai Andrea: *Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia*. In: *Múlt és Jövő* 2004/4.
- <sup>72</sup> A Rosenberg bevetési törzs különböző helyszínekre került dokumentumainak sorsáról lásd: Patricia Kennedy Grimsted: *The Postwar Fate of Einwohnerstab Reichsleiter Rosenberg Archival and Library Plunder, and the Dispersal of ERR Records*. In: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 20, Nr. 2 2006.
- <sup>73</sup> LAB Rep-025-0 Nr. 61 WGA 6658/59

